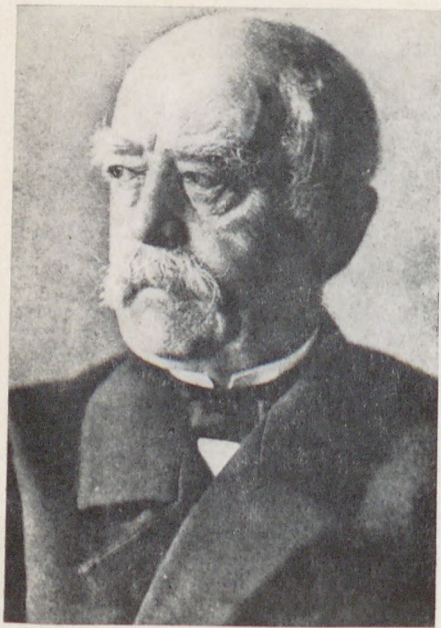

BISMARCK

GONDA IMRE

BISMARCK

ÉLETEK ÉS KOROK

SZERKESZTI: H. BALÁZS ÉVA

MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

GONDA IMRE

520728

BISMARCK

AKADÉMIAI KIADÓ

BUDAPEST 1976

500235

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADEMIA
KÖNYVTÁRA

Összkiadás: ISBN 963 05 0897 4

A kötet száma: ISBN 963 05 0900 3

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1976,

Gonda Imre

Printed in Hungary

M. TUD. AKADEMIA KÖNYVTÁRA
Könyvtár 10614 / 19 96 sz.

NÉMETORSZÁG ÚTJA A XIX. SZÁZADHOZ

Alig egy emberöltővel az 1871-ben létrejött egységes német állam új széthullása után, érdemes felvetni a problémát: Hogyan látjuk ma annak a Bismarcknak a történelmi alakját és jelentőségét, aki a modern német államot megteremtette? Miképpen ítéljük meg ma a XIX. század egyik legmarkánsabb államférfiát, és főleg az általa képviselt műnek: az egységes német nemzetállamnak a problémáját. E történelmi ítélet megalkotását számos elem teszi bonyolulttá. Egyfelől szubjektív, érzelmi szempontok, amelyek az évszázad egyetemes kataklizmáját — nem jogtalanul — azonosítják a letűnt „Német Birodalom” egykori létével.

Másfelől objektív erők, amelyekkel kapcsolatban számtalan — pontosan megfogalmazható — kérdés vetődik fel. Ha az előbbi szempontokat a „Német Birodalom” kortársa nem is tudja teljesen kikapcsolni, a történész szempontjait egykori súlyos kortársi élményei csak elmélyíthetik, de el nem torzíthatják.

A német egység létrejöttét — amely Engels szerint is — a XIX. század európai történetének egyik legjelentősebb forradalmi eredménye volt, csak igen bonyolult elemzéssel tudjuk valódi értékének megfelelően megítélni. A számos kérdés közül azonban, amely az egységes német állam mai megítélésénél eldöntendő, egyik legfontosabb az, hogy Németországnak Bismarck által végre-

hajtott egyesítése valóban szerves része vagy átmeneti jelensége az újkori német történelemnek?

Már ezen a ponton is felmerül néhány olyan mozzanat, amely jelenkori szemléletünk számára másképpen jelentkezik, mint közel egy évszázaddal ezelőtt. Napjaink szellemes német történetírója, Golo Mann ugyanis, nem is egészen alaptalanul mondja: „Az új birodalom nem is volt birodalom. Nem is volt igazi szövetségi állam, mert a »szövetségi kormányok« felett nem volt központi hatalma, és így az egyik szövetséges hatalmi súly a másik egyenrangúságát pusztá udvariassági formulává tette. Nem is volt azonban igazi nemzeti állam, amennyiben a nemzet jelentős része kívül rekedt, és az alapító akarata szerint

kívül is kellett maradnia. Volt, ami volt; nehéz azt megnevezni, bár igazi létrejötté egyszerű. Amerika egyesülését a legnagyobb elméleti művek, a legmélyebb állambölcseleti vizsgálódások előzték meg, a német birodalom megalapítását semmi más, csak — ahogy ekkor mondták — Bismarck »nagy eredményei« ...» Golo Mann ítélete ugyan kissé szigorúnak tűnik, mert a német egységet is a német kultúra hatalmas alkotásai harangozták be. Ezek igen sok tekintetben túlmentek az egyetemes művelődés igen jelentős csúcsteljesítményein. Éppen ezért nagyobb is itt a különbség — mondhatnánk „feszültség” a szellem és a valóság eredményei között. Ami pedig a német egység „szerkezeti” minőségét illeti, igaz, hogy a német egység

államjogi szempontból valamivel lazább volt, mint a szervesen fejlődött nagy nemzetállamoké, nem valószínű azonban, hogy a német államok összefogása másnak szorosabbra sikerült volna, mint Bismarcknak. Itt merül fel a német egyesülés másik jelentős problémája: mi volt Bismarck szerepe, és milyen eszközökkel érte el kitűzött céljait?

Golo Mann valóban igen kínos kérdésekhez nyúl, amidőn a német egység szerkezeti gyengeségeit hánytorgatja. A német egységet sokkal kialakultabb, sokkal kifejezettebb állami „egyénségek” alkották, mint ahogy az más nemzeti államok esetében történt, amelyeket az erősebb, s korábban kialakult központi hatalom a fejlődés sokkal előbbi szakaszában rendelt maga alá.

Ebből két következtetés vonható le. Az egyik az, hogy ezeknek az államoknak a központi hatalom alá rendeléséhez sokkal erélyesebb — ha úgy tetszik — durvább kézre volt szükség. Erre a feladatra Bismarck igen alkalmas volt. Másrészt azonban bármilyen erős volt is a kéz, bármilyen durvák a módszerek, az összetartozás lazasága sokáig megmaradt. Poroszország elsőbbségének elismerése még ugyan igen kényszeredett volt, de az egység mégis létrejött. Felvethető ugyan a kérdés, hogy vajon nem tartalmazta-e ez a Bismarck-féle német egység a későbbi újabb széthullás bomlasztó erőit? A válasz itt is bonyolult. Németország darabokra hullása a második világháború után nem a régi történelmi egységek, nem a régi államok

határai mentén ment végbe. Katonai vereség törte szét az egységet, majd osztotta két egyenlőtlen félre. Ezen a ponton újabb súlyos probléma merül fel. Milyen feltételei és biztosítékai vannak az egységes német állam létrejöttének és fennmaradásának az adott nagyhatalmi viszonyok között? Németország Európa közepén elfoglalt helyzete — mint századok óta — ekkor is érezteti hatását. A „szárnyhatalmak” — mint egykor nevezték — a két szélső nagyhatalom viszonya egymáshoz a döntő tényező a probléma megoldásában, amióta kiderült, hogy a német nemzet a kiegyenlítő szerepére nem alkalmas. Ennek a problémának a csíráit valóban a bismarcki Németországban, s talán magában Bismarckban is meg lehet találni.

Közismert, hogy Németország feudális széthullottsága és gazdasági kifosztottsága a harmincéves háború befejezése, tehát az 1648. évi westfáliai béke óta igen súlyos volt. Közel két évszázadig tartott, amíg az egykori német államterületen belül kialakultak a modern kapitalizmusnak azok a gócai, amelyek csíráivá lehettek az új Németország egységének, és újból egy államban tömörítették az egykori birodalom területeit. A német fejlődés azonban már korán létrehozta egyik különös „rendellenességét”. Itt nem egy, hanem két államgóc alakult ki. Ausztria mint az egykori német császárság örököse és Poroszország mint a feltörekvő új államhatalom, amely a XVIII. századtól kezdve egyre vitatottabbá teszi az előbbi „elsőszülöttségi” jogait az új

német állam megteremtésében. Ugyanekkor az egyre jobban kibontakozó kapitalista erők nem a párhuzamos fejlődést, hanem az egymás ellen irányuló versengést szabták meg a két hatalom történelmi útjának. Az új, egységes Németország nem e két hatalom békés egyesülése útján jött létre, hanem azáltal, hogy az egyik hatalom legyőzte a másikat, s azután rákényszerítette a maga akaratát.

Az a körülmény azonban, hogy sem Poroszországban, sem Ausztria területén még a XIX. század közepéig sem alakult ki a nyugat-európaihoz hasonlóan fejlett kapitalizmus — ami ugyancsak az elmúlt évszázadok gazdasági súlyponteltolódásának a következménye — tovább bonyolította a helyzetet. — Az államkeretek létrejöttek ugyan, de a feudális

kötöttségek ellen fellépő burzsoázia rövid fellángolás után kénytelen fejet hajtani a feudális abszolutizmus előtt. Az eredmény Ausztriában az orosz cár segítségével levert szabadságharc volt, Poroszországban pedig egyrészt a néhány nap alatt szétzúzott berlini felkelés, másrészt a frankfurti nemzetgyűlés, amely ugyan igen liberális jelszavakkal kezdte munkáját, de a porosz állam megerősödésével egyenes arányban egyre jobban elsorvadt, hogy rövid fennállás után kimúljon. Azt, hogy Frankfurt város polgárai 1868-ban a porosz—osztrák háború után súlyos hadisarcot voltak kötelesek fizetni Poroszországnak, nem csupán osztrákbarátságuknak, de bizonyos mértékig liberális hajlamaiknak is tulajdoníthatták.

Az 1848-as forradalmak leverése nem csupán e táj, de az egész földrész további történetére hatott, mert olyan társadalmi erők, olyan osztályok működését stabilizálta, amelyek a kapitalizmus kibontakozását fékeztek, ahelyett, hogy előmozdították volna. Helytelen volna azt mondani, hogy akadályozták, mert mind a Schwarzenberg-féle osztrák abszolútizmus, mind pedig a porosz junker államban a felszín alatt erőteljesen érvényesültek a kapitalista erők. A politikai fejlődés jellegét, ütemét és színezetét azonban ekkor még nem csak ezek határozták meg.

1848 után rövid ideig úgy látszott, hogy Ausztria nem csupán Délkelet-Európa, hanem egész Németország központosító erejévé lesz. Ezt nem csupán az 1850. november 29-i olmützi megál-

lapodás demonstrálta, amely a Hessen birtokáért folytatott vitát a poroszokkal — ugyancsak némi orosz diplomáciai segítséggel — Ausztria győzelmével zárta le, és azzal, hogy a porosz hadsereget Ausztriával szemben le kellett szerelni. Az évszázados porosz—osztrák versengés után e megalázás egyáltalán nem hatott fékezően a porosz aspirációkra. Ausztria pillanatnyi túlsúlyát mutatták azonban a Stadion — Bruck-féle közép-európai gazdasági egységesítő törekvések is. Ezek — ha megvalósulni nem is tudtak — azt bizonyították, hogy a közép- és délkelet-európai centrifugális erők léteznek, működnek, és hogy az adott időpontban Ausztriában is voltak erők, amelyek ebben az irányban kezdtek hatni.

Hogy ez az irányzat Ausztriában mégsem győzhetett, az elsősorban annak tulajdonítható, hogy a nemzeti ellentétektől már ekkor is feszülő Habsburg birodalomban a kapitalista erők kibontakozása a következő években — az egységes Poroszországhoz képest — lelassult. A poroszországi tőkés erők az ötvenes-hatvanas években egyre erősödnek, és egyre gyakrabban ütköznek az osztrák versenytársak sorompójába. Ezt mind hangosabban juttatják kifejezésre az egyes cégek és vállalatok kormányukhoz intézett — sérelmeiket leíró — beadványaikban. Abban az arányban, ahogy Ausztria belső, főleg nemzeti ellentéteinek kiéleződésével és külpolitikai, nagyhatalmi kudarcainak szaporodásával egyre mélyebb válságba kerül — tér nyí-

lik a porosz előnyomulás számára a német egység megteremtése felé vezető úton.

Ismeretes, hogy Poroszország nemzetileg egységes volt, társadalmilag pedig a földbirtokos junkerség politikai és hadseregre támaszkodó erejére épült. Ha Ausztriában a kapitalista erők, Stadion, Bruck és Bach személyén keresztül kezdtek polgárjogot nyerni, úgy Poroszországban ezek érvényesülése egy ideig még szinte „illegális” volt. A Manteuffel-, Roon-, Gerlach-féle politikai vezető csoport porosz földesúri érdekeket képviselt.

Ugyanekkor azonban a Zollverein megteremtése kétségtelenül a poroszok nagy eredménye volt, amely azzal, hogy a német közép- és kisállamok polgárságát

maga mellé állította, — Engels szerint is — porosz győzelmet jelentett, annál is inkább, mivel Szászországot kivéve egyetlen német állam ipara sem fejlődött a proszokéhoz hasonlóan. Ez a nagyobb vámterületeknek és a belső piacnak volt tulajdonítható. Mindemelett még két előnyös intézménye volt Poroszországnak a többi német állammal szemben: az általános védkötelezettség és iskola-kényszer. Ezekkel tudta néptömegeinek szunnyadó energiáit szükség esetén a többiekéhez képest elérhetetlen fokra emelni. Mindkét intézkedés a burzsoáziának is jól jött. Ha a proletariátus kezdődő osztályharcai meg is ijesztik az erősödő burzsoáziát, a német ipar és kereskedelem fejlődése, amely egyfelől világpiaci pozíciókat hódít, másfelől pe-

dig a német kisállamiságot tette számára elviselhetetlenné, gazdasági téren bőven kárpótolta. Csupán politikai téren kényszerül a porosz burzsoázia — részben a proletariátustól való félelmében, részben azonban tényleges gyengesége miatt is — engedékenységre és alárendeltségre a királlyal és a junkerhatalommal szemben. Így történt, hogy Poroszország „Németországért” folyó harcát nem burzsoá nemzeti, hanem még junker lobogó alatt folytatta, tehát — Olaszországgal ellentétben — nem a polgári felszabadítási elv zászlaja alatt, hanem főleg a puszta erőszak katonai érvényesítésével. A nemzeti egyesítés jellegét a porosz törekvések nem a küzdelem előtt, hanem annak befejezésekor, 1870-ben öltötték magukra.

Ezen egészen sajátos porosz politikai aspirációnak a megszemélyesítője Otto von Bismarck-Schönhausen földbirtokos volt.

PÁLYAKEZDÉS

Az 1815. április 1-én született Bismarck „magán”-életrajzát igen nehéz összefoglalni, mert azok közé a történelmi személyek közé tartozik, akiknek az élete — legalábbis attól kezdve, hogy a közéletben szerepet kaptak — szinte teljesen egybeforrott azzal.

Mindezek ellenére teljesen hamis volna azt állítani, hogy Bismarck élete történelmi szerepében teljesen feloldódik. Kétségtelen, hogy ő is igen sokat hozott magával „előző” életéből, annál is inkább, minthogy ez viszonylag sokáig tartott, hiszen elég későn kezdte politikai pályáját. Nem gyermekként vagy fiatalemberként állott egy eszme meg-

valósításának szolgálatába, de kétségtelen, hogy egyéniségének megvoltak azok az elemei, amelyek a történelmi hivatás megvalósításához sodorták.

Gyermekkori fényképét szemlélve is szembetűnik dacos akaratos arca. E tulajdonsága pedig később inkább fokozódott, mint enyhült. Egyik életrajzírója közli, hogy amidőn egyetemista korában választania kellett a diákszervezetek, a Burschenschaft és a Landsmannschaft között „akkor ő az utóbbit választotta kizárólag azért, mert az ún. »Landsmannschaft«-ok feltétlenül párbajpártiak voltak, a »Burschenschaft«-ok viszont nem, s az erőtől és harciasságtól túlcsorduló ifjú pedig elhatározta, hogy egyetlen alkalmat sem szalaszt el »a menzurára«”.

Hogy Bismarck a természetét, amelye fiatalkori harciasságból férfikorban állandó és éles vitakészséggé alakult át, örökölte-e, s ha igen kitől — nehezen megállapítható. Édesapja, Ferdinand von Bismarck porosz földbirtokos, nem nagy földbirtokkal, s főleg nem nagy harci készséggel rendelkezett. Ifjúkori katonáéveit letöltötte ugyan, de a Napoleon-ellenes felszabadító háborúk „már nem látták őt”. Édesanyja ennél lényegesen határozottabb egyéniség lehetett. Wilhelmina Mencken Ludwig Mencken titkos tanácsos leánya volt. Azé a Ludwig Menckené, aki előbb Nagy Frigyes, majd II. Frigyes Vilmos, később pedig III. Frigyes Vilmos polgári származású, de igen jó képességű főhivatalnoka, illetve kormányának tagja volt. Ő utolsó királyi

gazdája idején különösen a bürokratikus és a vallási túlhajtásoktól igyekezett az államvezetést megszabadítani. Mencken korán meghalt ugyan, de ha leányára nem is gyakorolhatott nevelésével nagy befolyást — hiszen az csupán tizenkét éves volt édesapja halála idején —, a légkör és a környezet, amelyet hátrahagyott nem a junkereké, hanem a főtisztviselőké és hivatalnokoké volt. Ez a légkör pedig szellemében talán nem volt sokkal haladóbb, legfeljebb műveltebb és felvilágosultabb, mint a junkereké. Ez a környezet igen határozottá alakította Wilhelmina Mencken egyéniségét. Ez az egyéniség inkább hűvös volt, mint érzelmes, a szentimentális anyai kényeztetéstől mindenestre mentes, ami meg is látszott Bismarck későbbi fejlődésén.

Jellemző az is, hogy Bismarck nevelését — nyilván anyai hatásra — nem a szokásos porosz vidéki iskolamesterek végezték, hanem igen jó szellemű berlini iskolák: előbb a Plamann-féle tanintézet, majd a Frigyes Vilmos gimnázium, tieznőt éves korától pedig az ún. Gymnasium zum Grauen Kloster humanista gondolkodású pedagógusai. Az ifjú Bismarck túl azon a viszolygáson, amelyet sok gyermek amúgy is érez az iskolával szemben, nosztalgiával gondolt a kniephofi udvar gyermeki örömeire. Bismarck iskolái azonban mégsem maradtak teljesen hatástalanok egyéniségének fejlődésére. A göttingai egyetem jogi karán töltött egyetemi évei, ahol J. Chr. Dahlmann és J. Grimm tartotta előadásait, valamennyire mégiscsak hatottak reá

is, noha idejének jelentős részét éppen a reakciósabb diákegyesületben töltötte el. Bismarck az egyetemet végül mégis Berlinben — Hegel és Savigny hazájában — fejezte be és mint panteista és köztársaságpárti hagyta el anélkül, hogy — életrajzírója szerint — korának nagy mestereihez bármilyen közelebbi kapcsolata támadt volna.

Az a körülmény, hogy Bismarcknak kora e szellemi áramlataihoz nem volt soha közelebbi köze, igen jelentős mozzanat további fejlődésében. Ahogy visszatér ugyanis — tanulmányainak befejezése és néhány hivatalnoki próbálkozásának kudarc után — porosz vidéki nemesi udvarházába, elhatározza, hogy életét birtokai vezetésének szenteli. Ezen elhatározása azzal a következménnyel

járt, hogy — legalábbis egy időre — elvesztette kapcsolatát az egykori szellemi életével, s helyett a porosz vidéki élet problémái felé fordult. Ez volt életének az az időszaka, amelyben az anya főleg közvetett, és a jól megválogatott iskolákon keresztül érvényesülő polgárosító hatása egyre inkább elhalványodik, hogy az apai junker örökség sokkal parlagibb behatásainak engedje át a teret, noha angliai utazása valamennyire ellensúlyozza a vidéki unalom lélekromboló következményeit. Állandó kapcsolata a környezettel előbb Bismarck köztársasági szemléletét kezdi ki, annál is erélyesebben, mivel benne reális — érdek, vagy éppen élmény eredetű — gyökerei alig voltak. Tíz év alatt — kívülről alig megfigyelhető szubjektív hatásokra — alakul át

monarchistává. Monarchista elveit ettől kezdve egyéniségének teljes dinamikájával képviselte élete végéig. Erkölcsi és vallási felfogásának szabadgondolkodó jellege azonban, amely megszerzett műveltségének, s egyéniségének jobban megfelelt — lényegesen tovább megmaradt. Ennek — legalábbis részbeni, és külsőleges — megingatásához valóban erős, kívülről érkező hatásokra volt szükség. Ez — mint várható volt — női befolyásra be is következett.

Bismarck ifjú korában szórakozásokkal és nőkkel kapcsolatban meglehetősen szabados, adósságcsinálásban eléggé szeretlen volt. Ilyen előzmények után becsöppenne a vidéki junker kúriák társaságai-
ba, igen különösen érezhette magát. A junkerség jelentős része ugyanis —

nyilván a várostól való elszigeteltsége folytán — a pietizmusig menően vallásos volt. A szabadgondolkozásnak vagy vallási szkepticizmusnak nyoma sem volt. Ha pedig egy Bismarck-szerű egyéniség ilyen környezetbe kerül, annak kétféle következménye lehet. Vagy véres összeütközésbe kerül vele, vagy meghajlik előtte. Hogy Bismarcknál miért következett be a második eset, az harcias, vitázó egyénisége ellenére sem kétséges. Minthogy társadalmilag és politikailag vállalta azt a közösséget, melybe beletartozott — annak vallásos szemléletét is el kellett néznie. Vitakészségét és szkeptikus szemléletét félretéve, csak enyhe izgató és hódító eszközként használhatta szűk környezetükből kikíváncozó nőkkel szemben.

Ilyen volt Maria von Thadden is, egy földbirtokos leánya, majd röviddel később Moritz von Blanckenburg felesége. E hölgy igen élénk szellemű és művelt egyéniség. Jól reagált Bismarcknak e környezetben nem mindennapi személyiségére. Sokat és erősen vitatkoztak. Ha e kapcsolatból mégsem lett több, mint mély, veszélyességgel határos szimpátia, akkor ennek két oka volt. Késői megismerkedésük — Mária menyasszony volt, és röviddel találkozásuk után összeházasodott Bismarck barátjával, Blanckenburggal —, és az asszony korai halála. Mária von Thaddennek azonban nemcsak az emléke lett maradandó Bismarck életében, de a szerepe is. Ő mutatta be Johanna von Puttkammernek, későbbi feleségének.

A Puttkammer család — ha lehet — még vallásosabb volt, mint Thaddenék, s talán Johanna sem volt olyan élénk és színes egyéniség, mint Maria von Thadden. Ismerkedésük, s a Maria — akkor már Blanckenburgné — által megrendezett találkozásaik és társasági kirándulásaik nyilván azért is voltak eredményesek, mert Bismarck ekkor már valóban meg akart nősülni. Vitái Johannával is voltak. Szemléletbeli eltérések később is megmaradtak, de ez nem volt akadály a házasságuknak. A problémát csupán az apa, Heinrich von Puttkammer ellenállásának legyőzése okozta, aki szabadgondolkodóhoz mégsem adhatta leányát feleségül. Ellenállása azonban Bismarck számára nem lehetett legyőzhetetlen akadály elhatá-

rozásának véghezvitele előtt. Megírta tehát — élete első, diplomáciai fejtegetésnek is beillő — leánykérő levelét. Az írásműből valóban igen nehezen állapítható meg, mennyire hivatott leplezni tényleges vallási kételyeit, és mennyire tesz ténylegesen engedményeket a vidéki pietizmusnak. Hogy Maria Blanckenburg fiatalon bekövetkezett halála valóban előidézett volna nála vallásosságba forduló megrázkódtatást, az másodrangú. Ezen eseménynek olyan értelmű szándékos beállítása azonban, mintha hitéletében döntő fordulatot hozott volna, teljes mértékben aligha feltételezhető Bismarckról. A levél eredménye nem váratott magára. Von Puttkammer úr olyannyira meg volt győzve a számára szokatlanul művelt és nagystílű levél hangjától, hogy

kételyei Bismarck szabadgondolkodásával szemben azonnal feloldódtak. Számára nem lehettek ismeretesek és közhasználatúak Bismarck — ekkor nyilván még kezdeti fokon kibontakozó — pszichológiai módszereinek mesterfogásai. Kétségtelen azonban, hogy akkoriban már ezek is érvényesültek cselekedeteiben. E feltételezést tanúsítja bátyjához, Bernhardhoz írott levele, amelyben Puttkammerékkal szembeni magatartását igyekszik magyarázni. Lelkének változásaira ugyan ebben a levélben is tesz célzásokat, mégis túlsúlyban van benne annak a különbségnek a hangsúlyozása, amely őt választottjától eltávolítja s amelyre abban vél mentséget találni, hogy „a nőknél szeretem a pietizmust és megvetem a női felvilágosultságot”.

Nehéz megítélni, hogy e megfogalmazás cinizmusa, vagy a vallási szemléletnek tett vitatható őszinteségű engedmények keltettek-e nagyobb megütközést Bernhard von Bismarckban.

Otto von Bismarck 1847. július 28-án kötött házasságát e problémák azonban nem zavarták többé. 1847 májusa óta ugyanis — a hivatalnoki pályán tett többszöri sikertelen nekifutás után — a porosz országgyűlés tagjaként kezdte el tulajdonképpen politikai pályáját, ketségtelenül kedvezőbb körülmények között, mint az örökös függőségben élő porosz hivatalnok számára elviselhetetlen számlélétráján. Első ténykedései és megnyilatkozásai az 1848-as berlini forradalomban megingott porosz királyi trón megszilárdításához kapcsolódtak. Ezek

alkalmasak voltak indulásra, annak a diplomáciai szolgálatnak az elkezdéséhez is, amely az egyetlen alkalmas terep volt a férfivá érett Bismarck képességeinek és energiáinak kibontakoztatásához. Ezen a terepen sikerült is utólnérni, sőt el is hagyni a Mencken nagyapa hagyatékát. Tevékenységének irányával ugyan sem az, sem — saját bevallása szerint — édesanyja nem értett volna egyet. Végző fokon azonban ez a tevékenység mégis a sajátos porosz-német fejlődés irányába esett. Az sem egészen bizonyos, hogy e tevékenység iránya alapvetően ellenkezett volna a nagyapa szemléletével. Nemcsak azért, mert maga, Otto von Bismarck is tiltakozott az ellen, hogy „rendjének előítéletét reám fércelejék, s azt állítsák, hogy a nemesség előjogai-

nak emléke belső politikám kiindulópontja.” Bismarck politikája valóban egyre több lett annál. Engels szerint is — mint említettük — minél jobban közelített a német egység megvalósítása felé, annál inkább érte utól a német burzsoázia igényeit is. Ezen igények ugyan — Marx és Engels idevágó műveiből tudjuk — ha tartalmukban nem is, formájukban erősen fékezettek és korlátozottak voltak. Igaz, hogy a korlátokat később, a legkritikusabb időpontokban maga Bismarck vonta meg. Tény azonban, hogy az általa megteremtett német állam és hatalom már inkább volt a német burzsoázia állama, mint a junkereké. A kibontakozó német egység ezen sajátos jellegváltozása, amely szinte észrevétlenül ment végbe éppen Bismarck

idejében, az ő történelmi szerepét is jelentős mértékben érintette. Ilyen értelemben helytállóak azok a szavai, amelyekben elhárítja azt a feltételezést, hogy csupán a nemesség előjogainak védelmezője. Benne és az ő politikájában váltotta fel a porosz, majd a német állam a maga uralkodó osztályát junkerből burzsoává. Minthogy azonban ez „felülről”, tehát fájdalommentesen történt, számos olyan hordalékelemet sodort magával, amely csak forradalommal lett volna eltávolítható. Így ezzel a tehertétellel együtt kellett az új porosz—német állam megteremtéséhez hozzákezdeni. Ez volt az a feladat, amelyre Otto von Bismarck oly kiválóan alkalmasnak bizonyult.

ELSŐ LÉPÉSEK A POROSZ FŐHATALOM FELÉ

Amidőn Otto von Bismarck, 1862-ben, tehát 47 éves korában porosz miniszterelnök lett, Poroszországot éppen súlyos válságból kellett kivezetnie. E válságból, amelybe az országot éppen a reakciós junker politika vitte bele, haladó jellegű polgári — liberális politikával is ki lehetett volna jutni. Az ehhez szükséges burzsoá erők azonban képtelenek voltak az átalakítást keresztülvinni. Ehelyett I. Vilmos porosz király kapott az alkalmon. Azt az Otto von Bismarckot nevezte ki miniszterelnökké, aki antiliberális nézeteiről addig is híres volt. E nézeteit 1848 óta különböző funkcióiban mindenütt következetesen érvényesítette. Így

többek között a frankfurti Szövetségi Gyűlés porosz oldalról megindított felszámolását gyakorlatilag ő hajtotta végre. Ekkori felfogására mi sem jellemzőbb annál a kijelentésénél, amely szerint csak rosszzallását fejezheti ki afölött, hogy az osztrák császár nem a porosz királyságtól kért katonai segítséget a magyar forradalom leveréséhez, hanem az orosz cártól. Ilyen irányú nézetei sem szentpétervári, sem rövid párizsi diplomáciai szolgálatának ideje alatt nem változtak. Legfeljebb azokat a diplomáciai módszereit fejlesztette ki ebben az időben, amelyeket az elkövetkező időszakban oly mesteri ügyességgel alkalmazott céljai eléréséhez.

E módszerek alkalmazására röviddel kormányra jutása után valóban szüksége

volt, mert ellenfelei, illetve Poroszország ellenfelei ugyancsak állandóan tette készen állottak minden olyan új hatalmi alakulás megakadályozására, amely eddigi befolyásukat szűkítette volna. Márpedig ha Poroszország ebben az időben még nem is volt elsőrangú hatalmi tényező Európában, azzá válhatott. Ez sem Franciaország számára, sem Oroszország szempontjából nem volt közömbös. A porosz külpolitikának viszont azokat a réseket kellett elsősorban kihasználnia, amelyek a nagyhatalmak összezárult frontján megmutatkoztak. Ilyen rés pedig Bismarck kormányra jutása után először 1863-ban vált láthatóvá a lengyel kérdéssel kapcsolatosan. Ha a lengyel felkelés ismét aktuálissá teszi Franciaország számára azt, hogy

egy új lengyel állam létrehozásán keresztül valamilyen végleges megegyezésre jusson Oroszországgal, sőt esetleg Ausztriával is, akkor nem csupán Poroszország bekerítése válik teljessé, hanem annak keleti birtokállománya is veszélybe kerül. Ezt megelőzni — Bismarck számára — egyik legfontosabb feladattá, sőt uralmi rendszerének első legnehezebb próbatételévé is lett.

Bismarck tehát két vonatkozásban került szembe a lengyel kérdéssel. Egyfelől a reakciós porosz (junker) került szembe a lengyel forradalommal, másfelől mint porosz államférfi akarta megakadályozni azt, hogy az új lengyel állam valamilyen poroszellenes koalíció kifejeződési pontjává legyen. Amikor tehát a porosz Alvensleben tábornokot a cár-

hoz küldi a lengyel felkelés elfojtására irányuló együttműködés létrehozására, akkor tulajdonképpen egyik első külpolitikai fegyvertényét is végrehajtja. Nem csupán a lengyel forradalom elfojtását mozdítja elő, és nemcsak az új Lengyelország létrehozását akadályozza meg, hanem megveti az alapját annak a porosz— orosz együttműködésnek is, amely további sikereinek elengedhetetlen előfeltétele, s külpolitikájának később is fontos alapja maradt. Ezzel az akciójával valóban szinte három évtizedre benyomult abba a részbe, amely a nagyhatalmak ekkor még laza együttműködésén támadt. Németországnak azonban később súlyos tragédiája lett, hogy ezt az együttműködést csak késleltetni tudta, de végleg megghiúsítani sohasem.

A lengyel felkelés ellen végrehajtott Alvensleben-akció egyetlen, de igen jelentős eredménnyel zárult Bismarck számára. Sikerült Oroszországot maga mellé és maga mögé állítania hátvédül további terveinek megvalósításához. E tervek pedig egyre merészebben bontakoztak ki.

Elég bonyolult kérdés, hogy az 1864-i porosz—osztrák—dán háborúnak mi volt a közvetlen jelentősége a német államok fölötti hegemonia megszerzése, illetőleg a német egység megteremtése szempontjából. Jelentősége — Engels megállapítása szerint — két szempontból mindenestre volt. Egyfelől a nagyhatalmak diplomáciai teherbíró képességét volt hivatva próbára tenni, olyan esetben, amelyben egész Németországot meg kellett szabadítani az európai hatalmak

által reá kényszerített megalázástól. Másfelől az egyesített osztrák — porosz haderő katonai értékét is ki lehetett próbálni. Kétségtelen, hogy amidőn a nagyhatalmak az 1852-es londoni szerződésben a dánok főuralma alá vetették a 48-as forradalmi hullámban ellenük felkelt schleswigi és holsteini németeket, akkor egyrészt ezzel, másrészt a hercegségek trónöröklési rendjének vitatható rendezésével további bonyodalmak magvát vetették el. A bonyodalmak abban a pillanatban be is következtek, amikor a dánok újabb intézkedéseket hoztak e terület németjei ellen, illetőleg amikor a Szövetségi Gyűlés által képviselt német államok (ezúttal Poroszország is), megunták azt a rájuk nézve is méltatlan állapotot, amelyet schleswig-holsteini testvéreiknek el

kellett tűrniük, így felhasználták az első adandó alkalmat a helyzet rendezésére. A dán király halálával bekövetkezett trónprobléma adott erre lehetőséget, amennyiben ilyesmire egyáltalán szükség volt.

Bismarck és a benne megszemélyesült porosz hatalom — az adott helyzetben — igazán nem kívánt lemondani arról, hogy egy jelentős sikerrel kecsegtető akciót kihasználjon. A helyzet ugyanis számos — Poroszország számára igen csábító — lehetőséget rejtett magában. Először is Ausztriával együtt lehetett végrehajtani azt a „nemzeti” felszabadító akciót, amely a németységnek legalábbis fontos volt. Igaz — s ez Eycknek, Bismarck életrajzírójának a véleménye —, Bismarck számára éppen ez volt a leg-

kevésbé érdekes szempont. Eyck szerint Bismarck semmit sem kívánt kevésbé, mint azt, hogy a schleswigi németek saját, esetleg éppen demokratikusabb beállítottságú uralkodójuk alatt jól érezzék magukat, mert akkor hogy éreznék magukat porosz uralom alatt? Hogy ez kissé cinikus felfogás, az tagadhatatlan, de Bismarck nem volt éppen híján e tulajdonságnak.

E „nemzeti” szempontnál sokkal jobban érdekelte Bismarckot két másik mozzanat. Az egyik az volt, hogy a demokratikus dánokat katonailag megverje, ami az osztrákokkal végrehajtott közös akcióban meg is történt (1864. május 25. Alsen). A másik, hogy az osztrákokkal közösen keresztülvitt dániai akció során hogyan juthat velük szemben ké-

sőbb kiaknázható előnyökhöz. Ez a szándék a dániai német hercegségeknek közös porosz—osztrák szuverenitás alá helyezésével került megvalósításra. E közös főuralom végrehajtása ugyanis szám-talan lehetőséget rejtett magában e vi-szony — megfelelő pillanatban való — felborítására. Ezt Bismarck röviddel később teljes mértékben ki is aknáztta. Annál is inkább tehette, mert az, hogy Anglia a háború kritikus szakaszában cserbenhagyta a dánokat Ausztriával és Poroszországgal szemben — Bismarck számára igen jelentős biztatás volt jövő-beli elképzeléseinek valóra váltásához. Nem is késlekedett sokáig.

Mindenekelőtt meg kell állapítani: Bismarck eltávolodása az osztrákoktól a schleswig-holsteini akció után, nem

volt véletlenszerű. Az ő kapcsolata Béccsel sohasem volt más, mint meghatározott cél elérésére irányuló és korlátozott időre szóló megállapodás. Ez a feladat lényegében azon a napon fejeződött be, amelyen békét kötöttek a dánokkal. Bismarck tudta, és ki is mondotta, hogy az osztrákoknak igen messzire kellene elmenniök, ha Poroszországot végig akarnák követni az útján, de sohasem sejtett meglepetésekben fognak részesülni, ha ezt megtagadják. Bismarck sohasem volt hajlandó arra, hogy Poroszország erejét Ausztria szolgálatába állítsa, ha ez annak nagyhatalmi jelentőségét emelte vagy erősítette.

Mindez természetesen nem csupán Bismarcknak Ausztriához való viszonyára vonatkozott. Hogy legtermésze-

tesebb ellenfelére, III. Napóleon Franciaországára fokozott mértékben állott, az természetes. Ugyanígy vonatkozott azonban Olaszoszágra is, arra a természetes szövetségesre, amelyre támaszkodva leszámolását Ausztriával el kellett végeznie. Bismarck éppen III. Napóleon és az orosz cár igénybevételével — tudatosan végrehajtott indiszkréciókkal és közlésekkel — megghiúsította, hogy Olaszország kardcsapás nélkül, területcsere révén jusson hozzá Velencéhez. Ha ugyanis Itália ezt elérhette volna, akkor nem lett volna szükség arra, hogy Poroszországnak diplomáciai és katonai segédjévé legyen Ausztriával folytatandó pár-bájában. Bismarck azonban ennél tovább is ment: olyan megállapodásra akart jutni Olaszországgal, amely lehetőleg

csak azt kötelezze, anélkül, hogy a porosz külpolitikát is terhelte volna. Vagyis csak Olaszország legyen köteles Ausztriának hadat üzeni, ha Poroszország fegyvert fog, fordítva azonban ne álljon fenn ilyen kötelezettség. Az olaszok vállalták ezt a kötelezettséget, bár volt rá lehetőség, hogy egyoldalúan keverednek háborúba Ausztriával. Szerencsénk volt, hogy ez a veszély baj nélkül vonult el csodálkozó és becsapott fejük fölött. Tény, hogy a szövetkezés a poroszokkal előnyöket ígért nekik, s ezért politikájuk helyesnek bizonyult. Ez azonban még nem igazolja Bismarck esetenként alkalmazott módszereit, amelyek közül a legközönségesebb fogások sem hiányoztak.

A POROSZ HATALOM PILLÉRE: AZ ÚJ AUSZTRIA

A poroszok és osztrákok között elkerülhetetlen háború kitörését hosszú, gondosan előkészített, s szinte katonai pontossággal végrehajtott diplomáciai munka előzte meg. Nem hiányzott belőle egyetlen láncszem sem a cél elérésére: Ausztria behálózására, elszigetelésére, valamint arra, hogy valóban a háború kitöréséért felelősség vállalására kényszerüljön. Meg kell mondani, hogy a Bismarckkal szemben teljesen verseny- és harckép-telen osztrák diplomácia csapdába ejtése nem is volt különösen nehéz. Erre a legjellemzőbb és Ausztriára nézve egyben a legvégzetesebb hatású példa éppen az volt, amidőn III. Napóleon 1866

májusának végén megismételte egyik régebbi javaslatát az európai kongresszus összehívására és a vitás kérdések megtárgyalására. Ezek között természetesen a saját, Rajna-vidéki területi követelése is szerepeltek volna. Ezek Bismarck számára nemcsak kényelmetlenek, de szinte ugyanolyan elfogadhatatlanok voltak, mint Ausztria számára a porosz követelések. Bismarck ennek ellenére belement a játékba, és elfogadta a kongresszusi javaslatot. Ausztria feltételekhez kötötte részvételét, és ezzel gyakorlatilag megghiúsította azt. Bismarck tagadhatatlanul megnyerte az európai diplomáciai csatát. A katonai döntés — amelynek ürügyei a dániai hercegségek porosz—osztrák közös igazgatásának súrlódásai voltak

— csupán néhány hétig váratott magára.

A hadműveletek 1866 júniusának utolsó napjaiban kezdődtek és Csehország területén zajlottak, mindkét oldalon kétszázötven—háromszázezer ember bevetésével. A poroszok számára Olaszország jelentett bizonyos segítséget, amennyiben a déli osztrák hadsereget lekötötte. Többet nem jelentett, mert az olasz hadsereg június 24-én Custozzánál súlyos vereséget szenvedett. A csehországi harcok azonban másképp alakultak. Az osztrák hadvezetés a főherceg-tábornokok parancsnoksága alatt gyenge volt. Az Olaszországból odavezényelt Benedek Lajos tábornok pedig nem rendelkezett olyan hatalommal és tekintéllyel, hogy magas rangú parancsnoktársaival

szemben a hadvezetés központi irányítását érvényesíthette volna. Amidőn pedig június utolsó napjaiban az egyes osztrák hadseregcsoporthok sorra vereséget szenvedtek a poroszoktól, és a fegyverszünet sürgős megkötését javasolták, Ferenc József osztrák császár a javaslatot határozottan elutasította, és döntő ütközetet rendelt el. Így került sor július 2-án a königgrätzi ütközetre, amelyben a poroszok nemcsak, sőt nem is annyira hadvezetésük, mint inkább új fegyverük, a hátul töltős, gyújtótűvel ellátott puskájuk segítségével, Ausztria további sorsát meghatározó győzelmet arattak.

Meg kell mondani: Bismarck politikai nagysága tulajdonképpen a königgrätzi porosz győzelem pillanatától kezd érvé-

nyesülni. Természetesen nem azokban a ridegen kíméletlen atrocitásokban és intézkedésekben, amelyeket az észak-német államokon belül hajtottak végre (így elsősorban a frankfurti szövetségi gyűlés végleges szétkergetése, annak ürügyén, hogy utóbbi nem volt hajlandó a porosz Manteuffel tábornok holsteini bevonulásának akcióját helyeselni és támogatni; Bismarck Hannoverrel, Szászországgal és a Hesseni választófejedelemséggel szembeni eljárásai, illetőleg ezek idő előtti megszállása sem vált a porosz politika dicsőségére; Frankfurt város említett megsarcolása sem vallott rendkívüli nagyvonalúságra). Igaz, hogy ezek az intézkedések a belső porosz rendcsinálás területére tartoztak, s e tekintetben a német államok kormányának és

népeinek nem lehettek különös illúzióik. Tény, hogy különösen a délnémet államok lakóinak többsége sem rajongott Poroszországért. Ez volt az oka annak, hogy a német egyesítésnek e formáját csakis ellenükre lehetett létrehozni. Ezért bizonyos megfélemlítő rendszabályok sem hiányozhattak Bismarck politikai kelléktárából.

Egészen más volt azonban Bismarck viszonya Ausztriához a königgrätzi csata után. Bismarck nagyon is tisztában volt azzal, hogy azt a gazdasági és politikai kohéziót, amely a német államok és Ausztria között érvényesül teljesen helytelen volna kikapcsolni, ellenkezőleg, saját előnyére kell fordítania. Erre egyetlen lehetősége volt. Ausztriát olyan politikai és szervezeti átcsoportosításra kel-

lett kényszeríteni, hogy expanzív erejének iránya ne a német egységen belül érvényesüljön, hanem — azt mintegy kiegészítve és megtoldva — a Balkán felé forduljon. Bismarck nem akarta úgy megsemmisíteni Ausztriát, mint ahogy meg akarta szüntetni a német államok szuverenitását. Neki Ausztriára mint a németiség előretolt bástyájára a német egységen kívül volt szüksége. Ugyanekkor nem is mint német hatalomra volt reá szüksége, hanem mint olyan megbízható csendestársra, aki a birodalmon kívüli helyzetével mint másodhatalom tudja támogatni német nagyhatalmi hadmozdulatait. Tény, hogy Ausztria más szerepre nem is nagyon volt alkalmas. Ezért nagyon találóak Engels megállapításai, amelyek szerint Bismarck Auszt-

riánál is jobban tudta, hogy Ausztriának mire van szüksége.

A Habsburg Monarchia politikai szerepének és arculatának átalakítása tehát valóban szerves részét alkotta Bismarck eredeti koncepciójának. Elképzeléseinek megvalósítására pedig ugyancsak nem rettent meg bizonyos „forradalmi” erők és eszközök igénybevétele a bel- és külpolitika egyéb területein. Bismarck nem riadt vissza attól, hogy a forradalmi Olaszország katonai erejével fenyegetőzzék, s nem voltak gátlásai a magyar erők felhasználását illetően Ausztriával szemben. Katonai sikereinek taktikai biztosításához Königrätz után a Klapka-légió bevetésével kívánta III. Napóleon és Ferenc József megfélemlítésére bizonyítani, hogy nem ijed meg a

Habsburg birodalom forradalmasításától sem. Magyar kapcsolatait és érdekeltségeit azonban más politikai elképzeléseiben is beépítette. Rájuk alapozta az egész Habsburg Monarchia szervezeti átépítésének és történelmi profilváltztatásának koncepcióját. A magyar uralkodóosztályoknak kellett — Bismarck 1860-ból származó elgondolásai szerint — annak az új Habsburg hatalomnak a gerincét alkotniok, amelynek nem Németország, illetőleg nem a nyugat felé, hanem a Balkán felé kell a saját érdekében érvényesülést keresnie. Hogy ezt keresztülvihesse, annak a dualista Monarchia szempontjából két feltétele volt. Egyrészt nem volt szabad Ausztriára olyan politikai, katonai vagy egyéb terheket róni, amelyek bármilyen vonatkozásban alkal-

matlanná tehatték e szerep vállalására. Másrészt bizonyos magyar politikai törekvéseket kellett annyira megerősíteni, hogy az új Monarchia teherbíró pillérei, az új politikai irányzat követelésének megbízható biztosítékai legyenek. Az első feltételt Bismarck akkor teljesítette, amikor oly előrelátóan szabta meg fegyverszüneti, majd pedig békefeltételeit, hogy Ausztriára nézve valóban ne jelentsenek tényleges terheket. (A poroszellenes revánsszellem kiküszöbölése ekkor persze nem állott módjában.) A magyar törekvések támogatása pedig ugyancsak egybeesett terveivel. Kis túlzással erre az esetre is alkalmazható Engels fent említett megállapítása, mely szerint Bismarck nemcsak az osztrák, — de a magyar uralkodó köröknél is jobban

tudta, mi az, amire szükségük van, s mi az, amire igényük lehet. Így történt, hogy a porosz és a magyar uralkodó osztályok törekvéseinek találkozása tette lehetővé az 1866-os porosz—osztrák háború eredményeképpen annak a dualista Monarchiának a megszületését, amely a negyvennyolcas forradalmak leverése után kialakuló forradalomellenes délkelet-európai uralkodó rendszerben a helyzet viszonylagos stabilizálását jelenthette. Végleges megoldást ez a reakciós rendszer nem hozhatott, mert a stabilizálódás csak pozitív, a népek egyenrangú, demokratikus együttműködésén alapulhatott volna. Ennek azonban még húsz esztendővel a forradalmak után sem alakultak ki a társadalmi előfeltételei. Ezért a stabilizálódás továbbra is csak

a forradalomellenesség alapján valósulhatott meg. E forradalomellenesség azonban nem lehetett alap a végleges rendezésre, csupán átmeneti megszilárdulásra, ha az több évtizednyi időtartamú is volt. Ilyen értelemben vált a porosz—osztrák háború — Közép-Európa két forradalomellenes hatalmának a hegemoniáért folytatott küzdelme — döntő jelentőségűvé abból a szempontból, hogy meghatározta helyüket Közép-Európában és külpolitikájuk irányát összeurópai viszonylatban. Ezáltal pedig Bismarck közvetve létrehozójává lett a dualista Osztrák—Magyar Monarchiának, ennek minden sajátosan negatív jellemvonásával együtt.

NÉMET EGYSÉG — POROSZ MÓDRA

Az egység s német nemzetállam kibontakozásának ebben a fejlődési szakaszában felmerül néhány kérdés, amely a későbbiek szempontjából nem közömbös, annál kevésbé, mert a két világháború katasztrófáinak nyomán ugyancsak felmerültek ugyanezek a problémák. Pozitívabbnak tekinthető-e a német egység megteremtése „porosz úton”, mint ha Ausztria hozta volna létre? Vajon nem Bismarck és az általa alkalmazott „ördögi” módszerek tartalmazták-e már a későbbi fejlődés mindmegannyi negatív elemét?

A kérdés felvetése bizonyos értelemben jogos, mert a Bismarck által meg-

teremtett egységes német állam, amely éppen az ezernyolcszáznegyvennyolcas forradalom demokratikus elemeinek a veresége után jött létre, az ezen erők fölötti győzelem megszilárdítására, aligha volt alkalmas a népek demokratikus együttműködésének meghirdetésére. A bismarcki Németország autokratikus képződmény volt, amelyben az erjedő kapitalista erők — minden ellentétük, sérelmük és megalázottságuk ellenére is — fokozták, és nem ellensúlyozták a hagyományos porosz katonai szellem támadókészségét. Az így kialakult porosz hatalom, amely számtalan háborún keresztül szilárdította meg helyét Európában, a kontinens hatalmaival ezúttal is csak az erő pozíciójából tartott igényt elismerésre. Különösen, amidőn Közép-

Európa másik — hagyományos — nagyhatalmával került szembe a német egység és Közép-Európa fölötti egyeduralkodó hatalomnak megteremtésében.

A kapitalista Közép-Európa létrejöttének egyik első lépése, a német egység kialakulása, csakis annak a hatalomnak az ösztönzésére és uralma alatt született meg, amely gazdaságilag fejlettebb, politikailag pedig egységesebb volt (még akkor is, ha ez az egység az adott időpontban nem felelt meg a kor legmagasabb színvonalának — mint Angliában és Franciaországban). Közép-Európa történelmi adottságai között azonban meddő lett volna ilyen követelményeket támasztani. Ezért a választás csakis a Habsburgok osztrák hatalma és a porosz állam között mehetett végbe. Mint lát-

tuk azonban — s ezt bizonyítják Marx és Engels egykori megállapításai is — a porosz hatalom minden reakciós juncker militarizmusa ellenére több és fejlettebb kapitalista egységesítő elemet képviselt, mint a Habsburgok Ausztriája, amelynek államszervezete saját birodalmának összefogására is képtelen volt, nemhogy egy modern európai nagyhatalmat lett volna ereje együtt tartani és újjászervezni. Míg a Habsburg hatalom úgyszólván 1849 óta lépésről lépésre hátrál — hiszen a szabadságharc leverésére a cári segítség behívása is visszavonulásnak tekinthető, — addig a porosz uralkodó osztályok folyamatosan terjesztették ki gazdasági befolyásukat — vámszövetségükön keresztül — egész Németországra, hogy azután vitathatat-

lan katonai erejükkel politikai követelésüket érvényesítsék. Míg azonban a Habsburg birodalom nemzetileg széttagolt, abszolutista központi hatalma nemzetfölötti volt, addig a porosz hatalom egyre erőteljesebb mértékben vált a német nemzeti egyesülés programjának objektív megvalósítójává is. Gazdasági téren ugyancsak alapvető súlyponteltolódás következett be a két hatalom között a forradalmak leverése utáni évtizedekben. Nem mintha Ausztria abszolutista központi hatalmában — mint említettük — nem érvényesültek volna kapitalista törekvések. Gróf Stadion, Bruck, Bach miniszterek éppen ezekkel az irányzatokkal akarták a Birodalom nemzeti mozgalmait ellensúlyozni és semlegesíteni. E

törekvések azonban számos ok miatt megghiúsultak. Egyrészt azért, mert Ausztria önmagában véve túl kicsiny volt — mint vármterület és mint piac — a tőkés termelés kibontakozásához. A birodalmi területek bevonása e folyamatba pedig éppen az ellentétes irányú mozgalmakat és törekvéseket erősítették. A kapitalizmus XIX. századbeli mozgató és fejlesztő erői még nem a nemzetfölöttiség, hanem a nemzeti fejlődés erőit növelték. Másrészt a kezdődő kapitalizmus ausztriai anyagi erőforrásai a Birodalom fenntartásának erőfeszítésében nemhogy erősödtek volna, de kimerültek. A német egység megteremtése tehát a Habsburg hatalom szempontjából éppen az ellenkezőjét jelentette annak, amit Poroszországnak. A Habsbug hatalomnak a német egy-

ség az összbirodalom fenntartásához szükséges anyagi és politikai hátvédet biztosíthatta volna. Poroszország viszont a maga egységével, gazdasági fejlettségével és katonai átütőerejével magával ragadta a német államokat. Míg tehát a Habsburgok számára a német államok egyesítése birodalmi érdekeiknek lett volna alárendelve, és azokat szolgálta volna, addig a német államok porosz hatalom alatti egyesítése a német nemzeti öncélúság jegyében ment végbe. Ez, valamint az a körülmény, hogy a Habsburg hatalom hiányzó erőforrásait akarta a német államokéval megtoldani — ami alapvetően ellenkezett ezek érdekeivel — volt az oka többek között annak is, hogy az új Németország osztrák vezetés alatt nem jöhetett létre. Így az Európa

közepéért folytatott küzdelemnek Poroszország javára kellett eldőlnie. Sőt L. von Muralt, svájci történész szerint Németországnak, s ezen belül Bismarcknak nem csupán az volt a feladata, hogy az Ausztria által eljátszott nagyhatalmi szerepet Európa közepén átvegye, hanem arra is figyelnie kellett, nehogy a bekövetkező hatalmi átalakulásba Európa közepén kívüli hatalmakkal szemben fennálló kötelezettségeket, kapcsolatokat vigyen magával, amelyek fenyegetést jelenthetnek vagy veszedelemeket tartogatnának közép-európai tényleges hatalma számára. Az új Németországnak egyik legfőbb érdeke volt, hogy elkerülje az Ausztria hatalmi politikája folytán keletkezett életveszélyes helyzeteket, amelyek Poroszországot és a többi német államot is

válságba dönthetik. A Habsburg monarchiának mint a német egységen kívüli német hatalomnak az esetleges megmentésére irányuló készség nem jelenthette azt, hogy Németország minden helyzetben hajlandó kockázatot vállalni annak döntéseiért.

Így festene — utalásszerűen összefoglalva — a német egység Habsburg és porosz alternatívájánk történelmi háttere. Nem véletlen, nem porosz erőszak, nem is Bismarck diplomáciai csalárdsága kerekedett felül az osztrák hatalommal folytatott katonai és politikai küzdelemben, hanem bizonyos objektív, történelmi szükségszerűség. Ezen belül van ugyan hely az alacsonyabb rendű cselekedetek számára, végső fokon azon-

ban eléggé zárt törvényszerűségek érvényesülnek bennük. Nem Bismarck ravaszsága és rafinériája győzött az osztrák kormányon, a „naiv” Rechberg grófon, a külügyminiszteren, s a többiekén, akik nem voltak sem kevésbé tehetségesek, sem kevésbé körmönfontak, mint a poroszok. Az osztrákbarát, vagy még inkább poroszellenes történeti ábrázolás kedvelt módszere ugyanis, hogy Ausztria Poroszország részéről elszenvedett politikai és katonai vereségeit szinte nagyobb mértékben tulajdonítja Bismarck mesterkedéseinek, mint belső törvényszerűségek következményeinek. Egyre újabb adalékokat tárnak fel a porosz államférfi álnok mesterfogásainak kimeríthetetlen tárházából, holott ezek még mindig nem magyarázzák meg eléggé Ausztria

vereségének okait, csak Poroszország győzelmét húzzák alá néhány talán ismeretlen, de feltételezhető vonással. Bármennyire volt azonban a két hatalom helyzete egymással alapvetően ellentétes, és bármennyire módosul a történelmi személyek objektív szerepe az általuk képviselt nagyhatalom betöltött hivatásának tükrében — pozitívnak az adott esetben a poroszok győzelme azért tekinthető, mert Németország soron következő egyesítésének feladatát ők végrehajthatták, a Habsburgok viszont nem. Történelmileg „pozitív”-nak ez a formája azonban sem az egység létrejöttét megelőző, sem pedig az ezt követő események megítélését nem befolyásolja. Nem ad felmentést Bismarck osztályának 1848-ban tanúsított cselekedeteire,

sem utódainak a német egységgel folytatott hazard játékára. A Bismarck-féle német egységben az előbbiek tükröződnek, az utóbbiak pedig gyökereznek.

A BISMARCKI DIPLOMÁCIA „MODERN” MÓDSZEREI

A német egység megteremtéséhez vezető folyamat befejező szakasza az 1870—71-es porosz—francia háború volt.

A porosz—osztrák vita katonai lezárása és az ennek nyomán bekövetkező közép-európai földcsuszamlások, — tehát a porosz vezetés alatt létrejött kisémet egység megoldása és a dualista Monarchia létrejötte — mind csupán ideiglenes rendezésnek számított mindaddig, amíg a német állam és Franciaország viszonya véglegesen nem rendeződik. Mindennek Bismarck volt a legjobban tudatában. Nem is halasztotta sokáig, hogy e viszony rendezéséhez hozzáfogjon. Ismét megindult tehát a jól működő

diplomáciai gépezet és a gondosan előkészített eljárási program, amelynek végrehajtását maga az ellenfél könnyítette meg a legjobban.

III. Napóleon, a francia ellenforradalom szuronyaira támaszkodó diktátor trónját, csak sajátos módszerekkel tudta egyensúlyban tartani. Ezek tartalma az volt, hogy külpolitikai ellenfele minden erőgyarapodásáért a hatalmi egyensúly fenntartása címén megfelelő kárpótlást igényelt, elsősorban területi gyarapodás formájában. Amíg Bismarcknak a francia császár semlegességére, vagy legalábbis passzivitására szüksége volt, addig nem is vonta kétségbe jogát e „kárpótlásokra”. Ha tényleges jutalékot nem is ad, kezdetben ígéreteket, később már csak finoman fogalmazott célzásokat mégis

juttat néha. Hogy e tekintetben mi befo-
lyásolta Bismarckot, azt könnyű kita-
lálni. 1866 előtt egyes német területek
még nem voltak porosz birtokok, ezért
ha átengedni nem is lehetett őket, ígérni
lehetett a rovásukra. 1866 után, amikor
e területek porosz felségjog alá kerültek,
nem kellett volna ígérni, át is lehetett
volna engedni őket a béke kedvéért.
Erre azonban Bismarck nem volt haj-
landó. Csupán Luxemburg esetében volt
példa arra 1867-ben, hogy a Londoni
Konferencia semlegesítési határozatai-
nak megfelelően kivonta a porosz csa-
patokat. Helyesen állapítja meg Engels,
hogy a „porosz királyi forradalmár”
nem engedhette meg magának azt, amit
az igazán forradalmi rendszer megtehet,
hogy tudniillik végleg visszavonul arról

a területről, amely nem képezi vitathatatlanul jogos tulajdonát. Nem mintha III. Napóleon követelései jogosak lettek volna, de területi követelések nála sem a jog, hanem rendszere megszilárdításának érdekei szerint vetődtek fel. E módszer azonban aligha lehetett különösen eredményes Bismarckkal szemben, aki meg is találta azokat az eszközöket, amelyekkel a legeredményesebben vehette fel a harcot III. Napóleon ellen. Ha ez a küzdelem a katonai döntés bekövetkezéséig a diplomácia területén nem a porosz, illetőleg a francia fölény központi kérdése körül, hanem mellékhadszíntéren folyik, nem jelenti azt, hogy az első pillanattól az utolsóig, nem a két hatalom versengéséről lett volna szó.

*

Bismarck a diplomáciai figyelemelterelésnek is elsőrangú mestere volt. E figyelemelterelés pedig a polgári diplomáciában a fő cél elérésének egyik legjobb eszköze. Ma már ismeretesek azok a diplomáciai okmányok, amelyek bizonyítják, hogy a spanyolországi Hohenzollern trónkövetelés Izabella spanyol királynő 1868-ban bekövetkezett elkergetése után, nem egészen spontán merült fel. Az, hogy Izabella eltávolításában volt-e szerepük külső erőknek, ebben a vonatkozásban nem lényeges. Bizonyos azonban, hogy porosz tapogatódzások már 1866-ban észlelhetők voltak abban az irányban, nem volna-e lehetséges Hohenzollern ivadékot meghívni a spanyol trónra. Erre bizonyítékok is vannak. Hogy ez a probléma Bismarck diplomáciája szá-

mára nem lehetett teljesen közömbös, az kiderül, ha meggondoljuk, hogy mit jelenthetett Poroszország számára az, ha Franciaország déli határainál olyan kormányzati rendszer honosodik meg, amely neki szinte hűbéres kötelezettségekkel tartozik. A romániai Hohenzollernnek példája erre vonatkozóan már ekkor is bizonyos tanulságokkal szolgálhatott. Nem meglepő tehát, hogy amikor 1868-ban ez a Hohenzollern aspiráció kipattant, III. Napóleon számára az ügy szintén nem maradt közömbös. Így az is érthető, hogy az elkerülhetetlen összeütközés a valóságban jól kiválasztott mellékhadszíntéren bontakozik ki.

Bármennyire érdekesek is a spanyolországi Hohenzollern trónkövetelés egyes

fordulatai, részletes előadásukra ezúttal nincs lehetőség. Néhány legfontosabb mozzanatának kiemelése azonban elkerülhetetlen. Így elsősorban a vita formáját kell megemlíteni. Jellemző, hogy különlegesen a Hohenzollern-család, illetőleg a család egyik tagjának a magántárgyalása volt bizonyos spanyol politikai körökkel. E forma, amelyet persze csupán a vita komolyra fordulásának bekövetkeztéig lehetett fenntartani, igen sokáig tág teret adott Bismarcknak a diplomáciai manőverezésre; és főleg lehetővé tette, hogy személyileg az események hátterében maradjon ugyanakkor, amikor előtérbe tolta a porosz királynak mint a Hohenzollern-család fejének a szerepét, aki végső fokon, vagy legalábbis formailag a porosz államérdekektől füg-

getlenül a dinasztia családi szempontjainak megfelelően dönti el unokaöccsének, Lipót hercegnek spanyolországi trónváltását. Bismarck a háttérből igen lázas tevékenységet folytatott. A „háttér” kifejezés ezúttal úgy is értelmezhető, hogy a porosz király háta mögött, mert több ízben hajtott végre a király intencióival ellentétes intézkedéseket. A „családi” vita jelleg a franciákkal való tárgyalásokra vonatkozott elsősorban. Azt a célt szolgálta, hogy a francia követ közvetlenül Vilmos királlyal tárgyaljon, ne pedig a porosz miniszterelnökkel. Ennek pedig előnye ebben a valóban szokatlan szituációban az volt, hogy ha a király a helyzet kiéleződése esetén mégis visszavonhatja Lipót herceg trónjelöltségét, ez „családi” ügynek nyilvánítva, ne sért-

hesse a porosz állam külpolitikai presztízsét. Volt azonban ennek a „formai” megoldásnak bizonyos csapdajellege is.

III. Napóleont valóban sikerült is ebbe belecsalni. Amikor ugyanis Vilmos király, a helyzet kiéleződése láttán, ha nem is Bismarck tényleges, de mindenestre tettetett tudtán kívül valóban visszavonatta Lipót herceg atyján keresztül a trónjelöltséget, III. Napóleon hirtelen támadt „győzelmi” mámorában végzetes hibát követett el. Ahelyett, hogy csendesen levette volna a kérdést a napirendről, gőgös követelésekkel állott elő. Felszólította a porosz királyt, hogy azonosítsa magát a lemondási nyilatkozattal, és ígérje meg, hogy a jövőben sem engedi meg a jelöltség napirendre tűzését. Ezzel a francia császárnak sikerült

e „családi” ügyből porosz államügyet csinálnia.

Ezen eseményről, amely Ems-ben játszódtott le, természetesen azonnal tájékoztatták Bismarckot, aki — talán nem is véletlenül — Moltke és Roon tábornok társaságában volt Varzinban. Bismarck a tényközlő sürgönyt némi képpen „stilizálva” és kiélezve, azonnal nyilvánosságra hozza, és ezzel olyan helyzetet teremt, amelyben Poroszország mint sértett fél léphetett fel.

III. Napóleon azonban ismét jelentősen megkönnyíti Bismarck helyzetét. Be sem várva Benedetti francia követ ems-i beszámoló jelentését, július 19-én — szűkebb katonai körének nyomására — hadat üzen Poroszországnak.

Miként 1866-ban Ausztria, úgy 1870-ben Franciaország is egyedül kénytelen a háborút vállalni. Azok az évekig tartó diplomáciai tárgyalások, amelyeket III. Napóleon a várható háborút megelőzően folytatott, a döntő pillanatban teljesen eredményteleneknek bizonyultak. Anglia semlegessége ugyanis kétségtelen volt. Oroszország 1863 óta gyakorlatilag Poroszország szövetségese, és ha ez nem is nyilvánult meg aktív katonai segítségben, diplomáciai téren megnyilatkozó magatartása egyenértékű volt azzal. Nyíltan tudomására hozta az osztrák — magyar kormánynak, hogy amennyiben Franciaország mellett óhajtana hadba lépni, Oroszország fegyveres erejével találja magát szemben. E lépéssel a Ferenc József császár és Beust külügyminiszter

által vezetett osztrák revánsvágyó körök számításai összeomlottak. A dualista Monarchia magyar uralkodó körei szintén szemben állottak a franciák melletti hadviselés lehetőségével. Kétségtelen ugyan, hogy e szembenállásuk határozottsága nem volt olyan mértékű, mint amilyent érdekeik megköveteltek volna, ha számításba veszik, mit veszíthetnek azáltal, ha III. Napóleon győz, és ha a revánsváró osztrák körök hatalomra jutnak, nem csupán a poroszok, de az 1867-es kiegyezést létrehozó erők fölött, mindamellett Ausztria katonailag és gazdaságilag most éppen olyan, vagy még hátrányosabb helyzetben volt Poroszországgal szemben, mint 1866-ban. Így Franciaországnak, számtalan előzetes megbeszélés ellenére sem lehetett tény-

leges segítséget nyújtani. Ami pedig végül Olaszországot illeti, az sem sietett különösen III. Napóleon megmentésére, hanem felhasználva a francia császár más irányú elfoglaltságát, felszabadította Rómát a francia és az egyházi uralom alól.

Így marad III. Napóleon végül is egyedül azon a sedani csatatéren, amelyen 1870. szeptember 2-án vereséget szenved. Így jut győzelemre közel két évtizednyi kormányzás után az a Bismarck által képviselt politika, amelynek tényleges eredménye a hosszú évszázadok óta vajúdó német egység helyreállítása volt. Felmerül a kérdés, mik voltak ennek a német egységnek a fő jellemvonásai, és milyen lehetőségeket rejtettek magukban a jövőre vonatkozóan?

A BISMARCKI NÉMET EGYSÉG ELLENTMONDÁSAI

Ha azt a folyamatot, amely 1866 és 1870 között Bismarck vezetése alatt végbement forradalomnak, ha mindjárt „felülről véghezvitt forradalomnak” tekintjük (Engels értelmezése szerint), akkor egyes állomásai is „forradalmi” jellegűeknek tekinthetők. Ilyen volt a Szövetségi Gyűlés szétkergetése, még akkor is, ha ebben tartalmilag lényegesen több demokratizmus volt, mint Bismarck reakciós junker kormányzati rendszerében. A Szövetségi Gyűlés azonban — miként a poroszokon kívül a németek jelentős része — a várható előnyök ellenére nem rokonszenvezett az egységnek a porosz militarizmus által megvalósítható formá-

jával. Ezért feloszlata bizonyos szempontból pozitívabban ítéltető meg, mint fennmaradása. Nem csupán azért, mert annak Engels által is sokszor megrótt kispolgári tehetetlensége — a benne rejlő demokratikus elemek ellenére is — teljesen akcióképtelen volt a poroszokkal szemben, és mert a német egység még akkor is pozitív eredmény, ha azt a porosz hadigépezet váltja valóra. Ezen a ponton látják hibásan a problémát egyes mai nyugati történetírók, akik azt állítják a német egyesítésről, hogy az a németek akarata ellenére történt. Ez persze igaz, más erő azonban nem volt. Így csak az a hatalom vihette keresztül, amely felismerte a történelmi feladat megvalósításának elkerülhetetlen szükségességét és sürgősségét. A feladat el-

kerülhetetlenségét éppen az bizonyítja a legjobban, hogy — demokratikus erő híján — a legantidemokratikusabb és legreakciósabb Poroszországnak is végre kellett hajtania. Sőt ezt megelőzően még oly vitathatatlanul forradalmi eszközöket is igénybe kellett vennie ezen végső eredmény eléréséhez, mint amilyen a csehekhez intézett kiáltvány, a szövetség az olaszokkal, bizonyos vonatkozásban a Klapka-légió felállítása 1866-ban stb. Bár igaz, hogy ezen eszközök felhasználása a cinikus Bismarcknak nem okozott problémát, a német egység megteremtésének pozitív célja még a reakciós erők kezében sem volt teljesen elválasztható ily radikális eszközök segítségének igénybevételétől. Ez nem jelenti azt, hogy a német egység létreho-

zásának negatív vonatkozásai teljesen feloldódtak a birodalomalapítás 1871. január 18-i versailles-i aktusában, amikorra a német császárságot kikiáltották. Erről szó sem volt, mert ezek a fejlődésellenes erők nem csupán egyes olyan ellentmondásos és káros külső megnyilatkozásokban jutottak kifejezésre, mint a franciákra kirótt ötmilliárdos hadisarc és a Párizsi Kommün leverése. A német egység születésénél érvényesülő negatív erők kibontakozása a német birodalom fejlődésének későbbi szakaszaiban ment végbe.

E negatív tendenciák csírái az egység megteremtésének pillanatában keletkeztek. A német birodalom keletkezése az újkori, kapitalista Európa történetének egyik legjelentősebb eseményévé vált

ugyan, de jelentőségének pozitív vonatkozásai és kihatásai csupán a marxista történetszemlélet valóban objektív értékelése alapján hozhatók egyensúlyba a negatív vonatkozásokkal és következményeikkel. Vitathatatlanul pozitívnak, és a történelmi fejlődés irányában ható erőnek tekintendő az, hogy a több évszázados „német nyomorúság” után ismét egységesen, ugyanazon államkeretben folytathatta gazdasági, politikai és kulturális fejlődését. A német nemzet történelmi fejlődésének eredménye, hogy az államkereteken belül kibontakozó osztályellentétek mellett is előmozdította a nép termelőerőinek növekedését, anyagi és kulturális emelkedését.

BISMARCK SZÖVETSÉGI RENDSZERE

Ugyanaz a kapitalizmus, amely az egységes német állam kialakulását létrehozó erőket mozgatta — ellentétes hatású elemek működését is kiváltotta. Egyfelől azáltal, hogy a kapitalista államok régebben megalakult európai koncertjében, amelyben az ellentétek eddig is elég élesek voltak, nehezen szoríthatott magának helyet az újonnan fellépő versenytárs. E körülmény — mint külső tényező — önmagában sem kecsegtette sok jóval az új német birodalmat. Volt azonban — másfelől — az új német birodalmon belül is olyan erő, amely ellensúlyozta a német egység létrejöttének pozitív oldalait. A rohamosan kibontakozó kapi-

talizmus, magával hozva az eredeti jun-ker állam militarista elemeit, olyan agresszív hatalmat eredményezett, amelynek törvényszerűen kellett összeütközésbe kerülnie a hasonlóan kapitalista erők által mozgatott külvilággal, Európa többi államával. Felmerül a kérdés: milyen jellegű volt ez az összeütközés és hogyan bontakozott ki?

A birodalom megteremtése után a hercegi rangra emelt Bismarck politikájának két fő törekvése volt. Egyrészt jól mozgatható szövetségi rendszer kiépítése, másrészt minden ellenséges csoportosulás kialakulásának megakadályozása. A két feladat szorosan összefüggött, amennyiben az előbbi sikere szinte automatikusan vonta maga után az utóbbit, mert e szövetségi rendszerben

részt kellett vennie az ellenséges csoportosulás valamelyik lehetséges tagjának is. Vagyis, minthogy Bismarck szövetségi rendszere elsősorban Franciaország ellen irányult, Anglia semlegességének feltételezése mellett, a dualista Monarchiát és Oroszországot kellett szövetségeseiül beszerveznie. (Meg kell azonban jegyezni, hogy Bismarcknak voltak olyan elképzelései is, hogy III. Napóleont és rendszerét vissza kell állítani, és segítségével kell olyan kormányzati rendszert létrehozni Franciaországban, amely veszélytelenné teheti ezt a országot a német birodalom számára. E fantáziaszülemény a francia belpolitika erőviszonyain persze igen hamar szétfoszlott.) A párizsi Kommün tapasztalataitól is megriadt osztrák—magyar és orosz uralkodó osz-

tályok konzervatív összefogásának címen és ürügyén sikerült is Bismarcknak 1873-ban létrehozni a Három Császár Szövetségét. A Bismarck politikájában és az európai hatalmi viszonyokban létrejövő belső ellentmondások azonban gyorsan láthatóvá tettek bizonyos repedéseket. Bismarckot szinte hisztérikus szorongásba taszította a háborús veresége után rohamosan erősödő Franciaország látványa. 1875-ben provokációs akcióval háborús hangulatot idézett elő Franciaországgal szemben, amelyet csupán az a számára kellemetlen körülmény akadályoz meg kiterjedésében, hogy Oroszország Franciaország mellé áll a német birodalommal szemben. Ugyanekkor azonban egyéb — eddig háttérben működő — erők is bonyolítják a helyzetet.

Az Osztrák—Magyar Monarchia és Oroszország egyre inkább éleződő ellentétei. Bismarck eredeti koncepciója, Ausztria kikapcsolása a német egységből, összekapcsolása Magyarországgal és terjeszkedési törekvéseinek a Balkán felé fordítása igen veszélyes, sőt végzetes következményeket értelt, noha a régi Ausztriával szemben éppen az volt egyik legfőbb aggodalma, hogy külpolitikai érdekeivel és követeléseivel bonyodalmakba keverheti a német államokat. A veszély éppen az volt, hogy a porosz államnak a saját maga által világra segített, meghatározott politikai pályára állított dualista Monarchián keresztül a legrövidebb időn belül szembe kellett kerülnie azzal az Oroszországgal, amely a német birodalom megteremtésének

szinte bábája is volt. Az elszakadás folyamata Oroszországtól az 1875–78-as keleti válság idején rohamosan erősödik. Az 1878-as berlini kongresszuson Bismarck kifelé a „becsületes alkusz” szerepében igyekszik a közvetítés lát-szatát kelteni. Gyakorlatilag az angol politikához szeretne közelebb jutni. Ez persze nem akadályozta meg abban, hogy a berlini kongresszus után egyik feljegyzésében ne úgy tüntesse fel a dolgot, hogy a német kormány a kongresszus és a keleti kérdés egész felvetésébe csupán Oroszországnak teendő szíves-ségből ment bele, Suvalov londoni orosz nagykövet kezdeményezésére. Tény, hogy a berlini kongresszus után — amely kizárólag Angliának és az Osztrák–Magyar Monarchiának hozott eredményeket, ép-

pen Oroszország és Bulgária rovására –, Németország és a cári birodalom között igen jelentős eltávolodás következett be. Ilyen szempontból az 1878-as kongresszus igen jelentős állomás a bismarcki külpolitika útján. A kancellár választás előtt állott, amelynek eredménye sorsdöntően hatott, nem csupán a német birodalom, hanem Európa jövőjére, ha választásról még egyáltalán szó lehetett.

Azzal ugyanis, hogy Bismarck a hagyományostól eltérő új politikai tájékozódásra kényszeríti az Osztrák–Magyar Monarchiát, régebbi elvei ellenére vállalnia kellett az eredeti adottságaiból folyó következményeket, tehát azt is, hogy nem csupán szűkebb birodalma, de a Monarchia diplomáciai lépései is

erősen visszahatnak reá. Minthogy pedig a Monarchia külpolitikája 1867 után elsősorban a Balkán felé irányult, elkerülhetetlenül meg kellett ütköznie az ugyanebben az irányban előnyomuló Oroszországgal. Ez pedig Bismarckot sajátos kényszerhelyzetbe hozta, amelynek bekövetkezését úgy látszik ő sem tudta előre kiszámítani. Döntenie kellett arról, hogy az egyre áthidalhatatlanabb ellentétbe kerülő Monarchia és Oroszország közül, melyiknek az oldalára álljon? Ha Oroszország mellé áll, megsemmisítéssel fenyegeti a Habsburg Monarchiát, amelynek fenntartásában a kancellár a német birodalom létfeltételét látta, hiszen azért pártolta oly intenzitással mélyreható átszervezését. Ausztria melletti kiállása viszont Franciaor-

szág oldalára állítja majd Oroszországot. Ezzel pedig maga segíti elő az orosz—francia szövetség nyomasztó kísértetének megjelenését. Ugyanilyen veszély azonban osztrák viszonylatban is fenyegetett. Bismarck 1879. augusztus 31-i I. Vilmos császárhoz intézett feljegyzésében írja: „ha Ausztria Oroszország kiszámíthatatlan elhatározásaival szemben nem találhat Németországnál védelmet, akkor nem fog tudni tartósan ellentállni annak a szükségességnek, hogy Franciaországra támaszkodhassék, mivel Anglia nem tud neki megfelelő védelmet nyújtani a kontinensen”. Ezért előretolt helyzeténél fogva a nyugati szövetségben hosszabb távra, inkább Franciaország, mint Anglia függőségébe kerül majd. Ausztria és Franciaor-

szág bizalmas viszonya azonban ugyanazokat a veszélyeket rejti Németország számára, mint az osztrák – orosz. Amiképpen az utóbbi Franciaország által, úgy válhat az előbbi bármikor az orosz politika veszélyes fordulatai révén Németország ellen irányuló nyomasztó „hármasszövetséggé”. Ha ehhez még a további, ugyanebben az okmányban kifejtett szempontokat is figyelembe vesszük, akkor előttünk áll a Bismarck-féle szövetségi politika néhány jelentős mozgató rugója. Ezek közé tartozik elsősorban Sándor cár „megbízhatatlanná válása”, illetőleg Oroszország tényleges eltávolodása a német birodalom külpolitikájától. Ezzel szemben Németország csakis az Ausztriával való együttműködés helyreállításának biztosításá-

ban kereshetett védelmet. Az a gondolat — fejti ki Bismarck —, hogy az egykori német szövetségben érvényesülő biztosítékokat Németország Ausztriával köten-dő védelmi szövetségével pótolja — nem új. „Az ezeréves össznémet összetarto-zás történetével kapcsolatban már az 1866-os nikolsburgi béketárgyalásokon is az volt az érzésem, hogy azt a kötelé-ket, amelyet akkor a német alkotmány reformja miatt szét kellett szakítani, előbb vagy utóbb újból helyre kell állí-tani.” Így bontakozik ki a német biro-dalom és az Osztrák—Magyar Monar-chia szövetségének elkerülhetetlen elha-tározása. Ezt az a kettős szempont is jelentősen alátámasztotta, hogy egyfelől Ausztria—Magyarország kiszolgáltatott-sága jelentősen súlyosbodnék, ha Orosz-

és Franciaországnak sikerülne Németországon erőt vennie. Viszont Németországnak sem származna sok előnye abból, ha Oroszország kedvéért cserbenhagyná az Osztrák—Magyar Monarchiát.

Ilyen és ehhez hasonló meggondolások alapján sikerült Bismarcknak I. Vilmos császárt a hagyományos orosz-barátság feladására bírni, s meggyőzni a titkos szövetség sürgős megkötésének szükségességéről a Habsburg Monarchiával. A szerződés titkosságát az indokolja, hogy elkerüljék az azonnali szakítást Oroszországgal. A szerződés sürgősségét pedig Andrassy osztrák—magyar külügy-miniszter közeli lemondási szándéka magyarázta. Bismarck ugyanis rendkívüli módon ragaszkodott ahhoz, hogy a szer-

ződést Andrássyval kösse meg, mert róla tudta, hogy hajlandó erre, utódainak szándékaiban viszont nem volt ilyen biztos. Így került sor 1879 szeptemberében a német birodalom és az Osztrák—Magyar Monarchia szövetségének megalkotására.

E szerződés megalkotása és vállalása tehát Bismarck és Németország számára nem annyira „szabad” választás, hanem elkerülhetetlen kényszerűség volt. Egyedül, teljes elszigeteltségben ugyanis nem maradhatott. Más állammal viszont nem köthetett olyan szövetséget, amelynek azonnali visszahatása ne rejthetett volna magában még súlyosabb veszélyeket. Így egyetlen „természetes” szövetségese maradt, az Osztrák—Magyar Monarchia. Ezen kapcsolat ugyancsak

magában hordozta sajátos veszélyeit, amelyek e két állam létrejöttének körülményeiből adódtak. Az Osztrák—Magyar Monarchia 1848—1849-es vereségének, majd az 1867-es kiegyezés eredményeképpen olyan ellentmondásokkal terhelődött, amelyek a kapitalizmus korszakában Európában csakis fegyveres összeütközésekhez vezethettek. Amikor Bismarck a Monarchiával szövetséget kötött, saját birodalmának gyarapodó problémáin túlmenően kénytelen volt azoknak az ellentmondásoknak a következményeit és terheit is vállalni, amelyek a Monarchia helyzetének ellentmondásai-ból eredtek. Ezen ellentmondások létrejöttéért, ha közvetett formában is, de jelentős mértékben ő is felelős volt. Azok a történelmi körülmények is befo-

lyásolóan hatottak, amelyek a közép-európai demokratikus erők érvényesülését megghiúsították, és lehetővé tették egyfelől az osztrák ellenforradalom, másfelől a porosz junker-reakció felülkerekedését. A 49-es ellenforradalmi helyzetből eredő ellentmondások így hatottak vissza a „győztes” uralkodó osztályokra. Harminc-ötven évvel később kellett vállalniuk a következményeket. Tény, hogy Bismarck nem tudatosan és nem szívesen vállalta ezeket az ellentmondásokat, hanem kényszerűségből. Birodalmának léte és jövője elválaszthatatlanul összefonódott velük.

Bismarck diplomáciai ügyessége azonban éppen ezen a ponton nyilatkozott meg. A kettős szövetség rendszeréből eredő európai válságot még sikerült el-

napolnia. E célból hozta létre 1887-ben Oroszországgal a „Viszontbiztosítási megállapodást”, amelynek bonyolult szerkezetét csupán nemzetközi jogi elemzéssel lehetne feltárni, de ezt ezúttal mellőzzük. Csak egyet állapítunk meg róla. Célja az volt, hogy Oroszország és Németország végleges külpolitikai szétválására, legalábbis ideiglenesen, ráborítsa egy szerződés papírlapedőjét. Célja még azt is elnézhetővé tette a számára, hogy a szerződés egyes pontjai ellentmondottak a kettős szövetség paragrafusainak. Jellegét azonban nem ez jellemezte, hanem az, hogy alig száradt meg rajta a tinta, egyes német pénzügyi körök és a tőzsde részéről heves támadás indult meg az orosz állampapírok és kölcsönök ellen. E támadás azután elvégezte

azt a hátralevő feladatot, amelyet a diplomácia elnapolt, Oroszország átszorítását a kettős szövetséggel ellentétes hatalmi táborba.

BISMARCK ÉLETMŰVE EGY ÉVSZÁZAD TÁVLATÁBÓL

Amikor Bismarck II. Vilmos császártól megkapta a felszólítást lemondási kérelmének benyújtására (1890. március 16-án), történelmi művének is a végéhez érkezett. Megteremtette a modern, hatalmi szempontból egységesnek tekinthető német államot. Ez volt a mű viszonylag tartós és pozitív része. E mű fenntartására irányuló tevékenysége azonban minden zsenialitása ellenére is erősen kétséges eredményeket ért el. Az általa megalkotott kettős szövetség ugyan nemcsak megélt, bizonyos értelemben elő is idézett egy világháborút. A szövetségi rendszer többi tagja, Románia és Olaszország, azonban nem vállalta e rendszer irány-

zatát és következményeit. A Bismarck-féle szövetségi rendszer ellenfelei pedig törvényszerűen gyarapodtak. Ha Bismarcknak rendkívüli erőfeszítésekkel sikerült is elérni azt, hogy Oroszországgal szemben való viszonya kancellársági idejének végéig legalábbis formailag fennmaradt, később elkerülhetetlen volt az ellentétek nyílt kirobbanása, és az ellenséges szövetségi rendszer kialakulásának megindulása.

Bismarck lemondása után dühös szitkokkal és átkokkal halmozta el utódait, sőt II. Vilmos császárt is, akit a birodalom elveszejtőjének titulált. Véleménye lényegében igaz volt, mert utódai valóban elveszejtették a birodalmat. De nem csak azért, mert tehetségtelenek voltak, bár Bismarcknak ebben is igaza volt.

A birodalom olyan belső ellentmondásokon épült fel, amelyek évtizedekkel az egyesítés után hajszaúredéseköl öszszeomlást okozó szakadékokká tágultak.

Az első alapellentmondás volt, hogy a német egyesítés polgári programját nem polgári, hanem abszolutista—junker erőkkel valóúították meg. Az 1848-as forradalom leverésének „ösbűne” amelynek — egész Közép-Európában — a polgárság gyengesége volt az oka, igen súlyosan visszaütött. Eltorzította az itt élő népek életét, történelmi építését. A polgári társadalom megteremtése helyett kisajátította gazdasági programjának legfontosabb elemét, amelynek kibontakozását bizonyos kedvezményekben is részesítették. Az állam politikai területeit ez után is a junker reakció

uralma alatt tartották. A társadalom ezen szerkezeti felépítésen a múltó évek folyamán jelentős torzulásokat idézett elő. A katonai erők túlsúlyának állandó hatása alatt az imperializmust előmozdító monopolkapitalizmus kibontakozását fokozottan agresszív mederbe szorította. Pontosabban, nemcsak a kapitalista monopóliumok fogták szorítóba és irányították a német — porosz katonai erőket, hanem sok tekintetben a junker militarizmus befolyásolta a kapitalizmus jellegének kialakulását és fejlődését. Ennek igen súlyos hatása lett. Az Európa közepébe beszorított német imperializmus, amely éppen Bismarck bukása idején kezdi bontogatni szárnyait, a két oldalról — kelet és nyugat felől — érkező nyomás alatt sokkal hamarabb telítődik

feszültségekkel, mint a többi, viszonylag szabad kifutási pályán működő imperialista rendszer. A befejezetlen polgári forradalom múltból visszamaradt elemei fokozták a feszültségeket, mert növelték a belső osztályellentéteket az uralkodó rétegek különböző csoportjai és a dolgozó osztályok között.

A bukott 48-as forradalom késői káros hatásai így az egyesített német államban elsősorban abban jutottak kifejezésre, hogy a közép-európai helyzetben fokozott jelentőségű polgári demokratizmus elemei elkorcsosultak. Holott éppen a demokratizmus volt a feltétele az ott élő népek és államok normális együttműködésének és állami fennmaradásának. A modern államiság feltételei — Poroszországban — létrejöttek ugyan,

Közép-Európában ez azonban még nem volt elegendő a fennmaradáshoz, éppen mert a nyugaton és keleten kialakult, ugyancsak imperialista útra tért államok között a *fennmaradás* állandó veszélynek volt kitéve. Az 1849-ben megkezdett út viszont éppen az ellenkező fejlődési irányt szabta meg. A visszamaradt feudális-abszolutista elemek nem a békés együttműködés, hanem az állandó súrlódás lehetőségét szaporították.

Mindennek megvoltak a velejárói a társadalom belső berendezkedésében és külső kapcsolatainak alakulásában is. A felkészülés a külső összeütközésekre igen jelentős belpolitikai igényeket támasztott. Mindezt természetesen olyan feltételek között, melyekben Németország európai szomszédai is jelentős erőfeszí-

téseket tettek ezen összeütközésekre való felkészülésre. Ha ugyanis csak azokat az összegeket vesszük alapul, amelyeket az egyes országok 1880-ban, 1890-ben és 1900-ban fordítottak katonai kiadásokra, akkor kiderül, hogy Németország ezekben az években 405, 596 és 756 millió márkát költött ilyen célokra. Ugyanakkor Franciaország 600, 625 és 766 millió márkával, Oroszország 678, 767 és 720 millió márkával, Anglia pedig 570, 656 és 885 millió márkával volt képviselve ebben a „nemes” versenyben. Németország „ugrása” az 1880—1890 közötti évtizedben rendkívül erős volt. Ezt az időszakot pedig két mozzanattal jellemezhetjük. Ez volt Bismarck kancellárságának utolsó évtizede. Ekkorra Bismarck kormányzásának összes cél-

jai és módszerei kibontakoztak. Ráadásul éreztették hatásukat a francia hadisarc összegei is.

Ha ezek alapján a német militarizmus kibontakozását Bismarck működésével kapcsolatban kívánjuk jellemezni, akkor nem szabad megfeledkezni arról, hogy a XIX. század második fele, tehát a kapitalizmus agresszív irányzatainak kialakulása, az imperializmust megelőző évtizedek nem kedveztek a demokratikus államépítési törekvéseknek. Nem szabad azonban megfeledkezni arról sem, hogy Poroszország eredendően feudális-abszolutista katonaállam lévén, az adott nemzetközi helyzetben és környezetben nem csökkentette, hanem fokozta militarisztikus fejlődési irányzatait. Ebbe az irányba sodródtak kétségkívül Bis-

marck központosító intézkedései is, amelyek a birodalomegyesítés velejárói voltak. Ezek közé tartoztak az egyes német államok katonai szervezeteinek, katonaállítási kontingenseinek, uralkodók legfőbb hadügyi jogainak fokozatosan és lépcsőzetesen, de igen következetesen végrehajtott megszüntetésére irányuló rendelkezései is, pontosabban mindezeknek alárendelése a porosz központi hatalomnak. Az, hogy mindez úgynevezett „katonai konvenciók” útján történt, hogy az egyes „szabad városok” hamarabb kerültek a katonai közigazgatás és hadszervezés terén a központi hatalom alá, mint egyes államok (pl. a két Mecklenburg, Weimar, Thüringia, Hessen, Anhalt), amelyek részleges hadúri jogaikat még egy ideig gyako-

rolhatták — nem sokat változtatott az adott fejlődési irányon. Hasonlóképpen hatott az az intézkedés is, hogy a birodalmi katonai kiadások parlamenti megszavazási jogát a többi költségvetési tétellel ellentétben nem évenként, hanem hétévenként (Septennat) állapították meg. A katonák ezen követelését, amelyet a hadszervezet állandóságának biztosításával indokoltak, igen súlyos viták előzték meg a Birodalmi Gyűlésben. Nem különösen lényeges, de igen jellemző, hogy 1874 áprilisában a vitában az előterjesztést Moltke tábornagy képviselte, mert Bismarck ekkor éppen „beteg” volt. E kétségkívül nemcsak költségvetéstechnikai, hanem éppen a legnagyobb mértékben politikai jellegű „reform” a következő évtizedekben igen

súlyosan hatott az új német állam bel- és külpolitikai helyzetének alakulására. A hétévenként ismétlődő katonai költségvetési viták rendszerint súlyos politikai válságot idéztek elő. Ezekben „akarva-akaratlanul a hazát is súlyos külső veszélynek kellett fenyegetnie, amely a hadsereg sürgős megerősítését követelte. Amidőn 1887 telén a Birodalmi Gyűlés az új »Septennat« alkalmából ismét nehézségeket támasztott, Bismarck feloszlatta a Birodalmi Gyűlést, az új választásokat pedig az erős hadsereg ellenzőivel szemben, az állítólag Franciaországgal fenyegető háború jegyében folytatta le. A konzervatívok az így megszélidített nemzeti liberálisokkal együtt jelentős választási eredményeket takaríthattak be” (Golo Mann).

A német militarizmus modern változatának kibontakozása tehát belső adottságait és az európai hatalmi viszonyokat tekintve, szinte természetszerű jelenségnek tűnik. Bismarck kétségtől nem gátolta és nem változtathatta meg a fejlődési irányt, de a német egyesítés folyamatának nemcsak külpolitikai, de belső vonatkozásai megvalósításán túlmenően nem is mozdította elő a német militarizmus politikai elemeinek megerősödését. Bismarck túlságosan autokrata is volt ahhoz, hogy a maga központosító hatalmi törekvései mellett a katonai erők párhuzamos vagy ellentétes érvényesülését megtűrte volna. Ezekkel számos alkalommal összeütközésbe is került. Így először a porosz—osztrák háború idején. Akkor — távolabbi céljai

érdekében — igen határozottan akadályozta meg, hogy olyan békefeltételeket erőszakoljanak a Habsburg államra, amelyek a kelleténél jobban, végképpen elmérgesíthették volna a hozzá fűződő viszonyt. Bismarck a katonai eszközöket, a katonaságot nem tekintette öncélúnak, csupán eszköznek céljai eléréséhez. Mint ilyent aligha lehet őt a szó köznapi értelmében „militaristának” tekinteni. Konzervatív politikus, akinek a német uralkodó osztályok hatalmának fenntartása és gyarapítása természetes feladata volt. Ezt azonban az államhatalom hagyományos „civil” módszereivel kívánta megoldani. E módszerek kétségtelenül nem voltak mindig alkalmazhatók. Bismarck távozása után egyre kevésbé. Az európai nagyhatalmak imperialista tenden-

ciáinak erősödésével Bismarck „klasszikusnak” számító hatalmi módszerei túlhaladottakká váltak. Bármilyen rohamos a német ipar és gazdaság fejlődése, a hatalmi verseny katonai terheinek növekedése rendkívüli erőfeszítéseket igényel. Ez a folyamat Németország adottságai között — amelyekben az imperialista igények túlnőttek az elérésükhöz szükséges eszközök előteremtését fedező jövedelmeken — a katonai erők fokozódó előtörését vonta maga után, a polgári államhatalom terhére. Így történt, hogy bár maga Bismarck nem ment túl a junker—polgári konzervativizmus határain, az általa életre hívott hatalmi módszerekkel elért eredményei az egységes német állam számára a militarizmushoz vezető utat is megnyitották.

Bismarck idejében mindez még nem vált világossá. Történelmi feladatának első részét, a német egység megteremtését és olyan szövetségi rendszer kiépítését, amely a „szárnyhatalmak” egyensúlyi helyzetében biztosítani látszott a német állam fennmaradását — teljesítette. Az így keletkezett német nemzetállam polgári demokratizmusának előmozdítása — mint állami fennmaradásának ugyancsak lényeges előfeltétele — kívül esett Bismarck osztályszemléletének hatókörén. A német nemzet a XIX. század haladó polgári törekvéseinek csak az államegység megteremtésére irányuló követeléseit tudta maradéktalanul a magáévá tenni. A nemzeten belüli demokratikus erők azonban, amelyeknek éppen a német nemzetnek az európai népek

együttetésbe való beilleszkedésében lett volna döntő szerepük — nem jutottak érvényre. Teljesen kívül maradt Bismarck koncepcióján az új munkásosztály és a munkásmozgalom jelentősége is, mind nemzetközi, mind német vonatkozásban. Kétségtelen, hogy a munkásmozgalom az ő kormányzásának első időszakában még nem jutott erejének arra a fokára, hogy egy Bismarck-szerű „erőpolitikus” számára hatalmi tényezőt jelentsen. Amikor pedig azzá lett — jelentős mértékben éppen a „szocialista törvény” üldözésének „eredményeképpen”, akkor Bismarck hamarosan maga is követte „törvénye” bukását. Mindezek ellenére nem lehet két mozzanatot figyelmen kívül hagyni. Az egyik az, hogy amidőn a munkásmozgalom részéről olyan jelenségre lett figyel-

mes, amely céljai számára bármilyen vonatkozásban felhasználható lehetett, nem is zárkózott el előle. Itt elsősorban Lassalle-lal való közismert kapcsolatára kell utalni. Valószínű, hogy Bismarckot Lassalle mint a korabeli munkásmozgalom legmarkánsabb képviselője érdekelte, akit — hatásos szónok és politikus lévén — érdemes magához kötnie. De inkább az egyéniség érdekelhette, mint az ügy, amelyet képviselt. Pontosabban, az ügy annyiban, amennyiben Lassalle-on keresztül megközelíthette és magához láncolhatta. Ezt igazolja, hogy Lassalle korai halála után érdeklődése a munkásmozgalom iránt erősen megcsappant és rendőri ügyévé vált. Legfeljebb bizonyos szociálpolitikai szempontok érdeklik korlátozott mértékben. Ez a másik mozza-

nat, amit Bismarck és a munkásosztály viszonyának megítélésében szintén figyelembe kell venni. Kétségtelen, hogy Bismarckot a munkásosztály még nem mint hatalmi tényező érdekelte, hanem mint olyan társadalmi erő, amely mozgalmával és nyugtalanságával zavarhatja nagypolitikai törekvéseit. Ezért igyekezett odahatni, hogy a nyugtalanság okait bizonyos mértékben csökkentse. A szociálpolitika bizonyos formáit elismerte, a munkásvédelmet azonban elvetette. Helyette a munkásbiztosítást részesítette előnyben. Míg ugyanis az előbbi az államra jelentős terheket ró, az utóbbi költségeit meg lehet osztani a munkás és a tőkés között. Csupán az úgynevezett gyári felügyelet intézménye terjedt el szélesebb körben ebben az idő-

szakban. A munkaidő korlátozásának szükségességét legfeljebb a gyermek- és női munkaerők esetében vette tudomásul. A felnőtt férfimunkásoknál ezt azzal a hipokrita indokolással utasította el, hogy beavatkozást jelentene egyéni jogaikba. Ha a „szocialista törvény” fegyelmező intézkedései nem voltak szorinte annak tekinthetők, úgy ebben az esetben nyilván „magasabb államérdekekre” hivatkozhatott, amelyeknek védelmében nem kellett magánérdekekre tekintettel lennie.

Igaz, a „szocialista törvény” szigora sem volt olyan kíméletlen, amilyenek a későbbi évtizedek munkásellenes törvényei és intézkedései voltak. Legendák terjedtek el arról, hogy a börtönbe vonuló szocialista vezetőket sokszor szalutálva

köszöntötték a vasutasok, esetleg — titokban — a börtönőrök is. Ezzel is magyarázható, hogy a „szocialista törvény” évtizede valóban az erőgyűjtés ideje lehetett a német munkásmozgalomban. Bismarck bukása után duplájára nőtt a szocialista szavazók száma. Abban a korszakban azonban mégis súlyos terrornak tűnhetett — joggal — a bismarcki üldözés módszere. Ez, ha „eredményeit” tekintve nem is volt tragikus hatású, mentalitásával jellemezte a német állapotokat. A szocialista munkásmozgalom a hetvenes-nyolcvanas években másutt is nehéz helyzetben volt. Bismarck azonban oly mértékben adta tanújelét szocialistaellenes intézkedéseivel antidemokratizmusának, hogy a német uralkodó körök ez irányú beállítottsága egész

Európában kirívó lett ebben az időszakban is.

Bismarck autokratikus belpolitikai nézetei azonban nem csak a munkásmozgalommal szemben érvényesültek. Minden erővel szembehelyezkedett, amely cselekedeteit korlátozhatta. Ilyen erőt jelentettek a pártok, amelyeknek pusztá léte is zavarta. Éppen ezért igyekezett a velük való együttműködést a legkisebbre csökkenteni. Lehetőleg csak a költségvetések megszavazására használta fel őket. Bonyolódott azonban a helyzet, amikor a pártok valamelyikének különleges törekvései támadtak, amelyek nem futottak párhuzamosan Bismarckéival. Ez történt az ekkor (a hatvanas években) megalkuló Centrum-párt esetében. A Centrum-párt pedig lényegében a németor-

szági katolicizmus politikai szervezete volt. Nem mintha a katolikus egyház nem lett volna elég erős és szervezett ahhoz, hogy hadállásait Bismarckkal szemben maga is megvédje. Ezt közel egy évtizeden át meg is tette, és ebben a „kultúrharcban” a Centrum nem is volt az első csatásorban.

A „kultúrharc” aligha volt más, mint a középkorból jól ismert állam és egyház közötti hatalmi küzdelem felmelegítése és eltorzítása. A különbség azonban mégis alapvető volt. Az állam tudniillik a XIX. sz. közepén már vitathatatlanul szilárdan birtokolta a hatalmát. Az egyház pedig ekkor szintén nem csupán dogmákat védett és a Vatikán befolyásáért küzdött, hanem ennél jóval közvetlenebb — német — érdekeket, a porosz-

ellenes partikularizmus omlásban levő hadállásait. Hogy ennek az ellentétnek vallási vonatkozásai vagy gyökerei lettek volna — a protestantizmus és a katolicizmus évszázados küzdelmei — ezen új harcban ez volt a legkevésbé jelentős elem. Még akkor sem volt jelentős, ha a hatalom protestáns képviselői számtalan katolikus egyházi férfiút, püspököket és plébánosokat küldtek a börtönbe, mert szembeszegültek az állami szerveknek a legszorosabb értelemben vett egyházi ügyekbe való beavatkozásával. Ilyen volt például az egyházi méltóságok és kisebb hivatalok betöltésének ügye. A kultúrharcnak ez a része volt kétségtelenül a legindokolatlanabb és a legfölszegebb, mivel nemcsak Poroszországban, de Németországban sem fenyegette az

államot az egyház veszedelmes befolyása. Veszélyessé inkább azok a politikai erők válhattak Bismarck és újonnan központosított birodalma számára, amelyek ebből az egységből kikívánczoltak, első sorban a katolikus délnémet államok, de nem kevésbé az elzásziak és a poroszoktól viszolygó lengyelek. A kultúrharc ilyenformán mindazoknak a belső ellentéteknek a kirobbanása volt, amelyek a német egyesítés folytán az igénybe vett módszerek mellett keletkeztek az adott társadalmi viszonyok talaján. Mind ez pedig azt jelentette, hogy mivel az egyesítést nem előrehaladott fejlettségű polgári társadalomban kellett végrehajtani — amelynek termelőerői, és főleg erőteljes polgári osztálya a gazdasági és politikai élet terén előzőleg már meg-

valósította azt, hogy szinte már csupán a formai szentesítés hiányzott — ezért itt a problémák egész sokasága jelentkezett. A német államok mindegyike egy-egy feudális-abszolutista góc volt, önálló uralkodóval, a kapitalista fejlődés különböző fokán. E kis államok tömörítése, ami egyéni „szuverenitásuk” — némely formai elem fenntartása mellett — megszüntetésével járt, igen határozott ellenállást váltott ki uralkodó köreik részéről. Az egyesítés és birodalom-alapítás előnyei ugyanis csak évek vagy évtizedek múltán bontakozhattak ki. Nem kétséges, hogy ezek nem is annyira a régi uralkodó csoportok, hanem inkább az új kapitalista-polgári osztályok erősödését és fellendülését vontak maga után. Ez az ellenállás, amely az egyesítéssel

szemben szinte minden német államban kialakult (még az olyanokban is, amelyeknek viszonylag fejlettebb burzsoáziája volt, mint pl. Szászországban, itt nyilván éppen ezért), csakis igen határozott eszközökkel volt letörhető. A kultúrharc az egyik megnyilvánulása volt ennek a küzdelemnek. Hogy vallási vonatkozásai — minden kezdeti élességük mellett is — milyen másodrangúak voltak, azt mindennél jobban bizonyíthatja az, hogy amidőn néhány évvel később XIII. Leó pápa kibékült Bismarckkal, a legmagasabb, briliánsokkal díszített kitüntetést ajándékozta neki, sőt még szép dicséretekkel is elhalmozta. Meg kell jegyezni, anélkül, hogy a német kancellárnak előzőleg „Canossát” kellett volna járnia. A kultúrharc így — ha nem is nagyon

hamar — véget ért, mert Bismarcknak új harcra kellett felkészülnie, ezúttal a szocialista munkásmozgalom ellen. A kettő együtt pedig neki is sok lett volna. Feltételezhető, hogy a német társadalomnak is, amelyben először a polgári osztályoknak kellett megismerkedni e bismarcki egyesítés módszereivel. Felvethető ugyan a szónoki kérdés, hogy nem álltak-e rendelkezésre, nem lettek volna-e célravezetőek más módszerek? Hasonló biztonsággal adható meg a válasz is. Német földön, a német történelem adottságai között aligha. A német társadalom évszázados problémái sem voltak elválaszthatók a problémák megoldásának módszereitől.

Sem a problémák, sem pedig a módszerek nem voltak sohasem csupán német

ügyek. Mindkettőt mindig megőrezte a környező külvilág és egész Európa.

*

A német társadalom — mint láttuk — képtelen volt a népek együttélésének új, demokratikus rendszerét kialakítani, amely pedig éppen a Közép-Európába ékelt német állam fennmaradásának lett volna legfőbb biztosítója. Ezen a ponton vált érezhetővé az antidemokratikus porosz múlt és az elvesztett 1848 visszahatása. A német egység demokratikus létrejöttének elmaradása, „felülről”, a nagybirtok előjogainak kímélése mellett végbemenő megvalósítása „mentette át” ezeknek a szerepét és befolyását a következő fejlődési szakaszba, amelyben az államegység létrejöttének pozitívumait régen felemésztették az egykor

„átmentett” osztályok és az új imperializmus közös agressziójának negatívumai. Ezért a folyamatért kétségtelenül helytelen volna az eredeti, és törvényszerűen fellépő német egységtörekvéseket elmarasztalni. Csupán tényként lehet a következő mozzanatokat rögzíteni. A német polgárság viszonylagos gazdasági és szinte abszolút politikai és morális gyengeségét a múlt század második felében meg lehetett ugyan „toldani” más osztályok, nagybirtokosok és junterek cselekedeteivel, hogy az elkerülhetetlen történelmi feladatokat véghezvigyék. Ezen „kölcsön”-cselekedetek azonban — amelyek különben nemcsak Poroszországban, de Közép-Európa más országaiban ugyanígy felismerhetők — mindenütt döntően befolyásolták a be-

következő eseményeket. Meghosszabbították a már túlhaladottá vált rétegek létét, s történelmi látszatszükségességüket. Mindennek azonban ára volt. Nagy fordulatot jelentő időpontokban ezen osztályok beleszólása az események eldöntésébe a német fejlődést Európa közepén nem a hatalmi egyensúly fenntartására és továbbfejlesztésére „állította” be, hanem félreismerve a német nemzet létérdekeit, földrajzi és népek közötti elhelyezkedését a népek fölötti uralom megszerzésére akarta felhasználni.

Amidőn Otto Heinrich von Bismarck herceg 1898. július 30-án élete utolsó órájához érkezett, életének egyik legjelentősebb alkotása az európai egyensúlyi helyzeten alapuló szövetségi politikája úgyszólván romokban hevert. Túl-

zás volna azt állítani, hogy ebben ő nem volt hibás. Bismarck személyes felelőssége Németország helyzetének további alakulásáért kettős. Egyfelől — bár kancellársága és élete utolsó szakaszában egyre közelebb jutott a német burzsoázia „tisztá” kapitalista érdekeinek a felismeréséhez mind a bel-, mind pedig a külpolitika területén — tagadhatatlan, hogy a német egység megteremtésére irányuló tevékenységének kezdetén maga is annak a porosz junker osztálynak a képviselője volt, amely maga alá gyűrte és gerincét törte a tőkés osztálynak és polgárságnak, amelynek elsősorban volt érdeke a modern Németország megszületése. Ezzel Bismarck maga is jelentősen hozzájárult a junkerség feladatának túllépéséhez, amely a ké-

sőbbi káros hatásokat megérlelte. Kétségtelen ugyan, hogy a kancellár pályája végén felismerte a készülő veszélyeket, és igyekezett néhány elhárító intézkedést tenni. E kísérlete azonban meddőnek bizonyult, mert amit ő mint messze tekintő államférfi felismert, azt osztálya kevesellte az imperializmusba forduló kapitalizmustól serkentve képtelen volt követni. Ezen túlmenően pedig maga a német gazdasági és társadalmi fejlődés is túllépte azokat a „szolid” kereteket amelyekre Bismarck egyensúly- és szövetségi politikája méretezve volt. Így nem meglepő, ha az még hosszú élete idején felborulással fenyegetett. Hozzájárult ehhez azonban ő maga is azzal — a már említett — Oroszországgal kötött viszontbiztosítási szerződéssel, amely alig te-

kinthető másnak, mint az évtizedekig jól szolgált szövetség és — végső fokon — az európai egyensúlyhelyzet feladásának. Amit Németország kormányai Bismarck lemondása és halála után tettek, annak első magvait is kétségtelenül ő vetette el. Mindennek ellenére mégis Bismarck korszaka volt az első, hosszú évszázadok óta, amelyben Németország közel ötven évre egy szintre került Nyugat-Európa fejlődésével.

*

Golo Mann német történész Bismarck jellemzése során felveti a különben jól ismert kérdést: „Nem tudni, hogy mint volna nélküle; az sem lett volna bizonyára ideális; mégis természetesebb és szabadabb lett volna.” A német történettől, aki nem azok közül való, akik

„mosdatni” kívánják a német múltat, hanem gyötrődve keresik nemzetük katasztrófáinak okait, teljesen érthető a kérdés, amely a nemzeti önvizsgálat és önbírálat ritka német példáját mutatja. Az utókor nem német megfigyelője azonban, aki ugyancsak ismeri Bismarck rendszerének „keserű végét” és következményeit, megengedheti magának a „vigasztaló” választ. Bismarck nélkül, mással sem ment volna másképp. Nem lett volna sem „természetesebb”, sem „szabadabb” azért, mert ezt a feladatot sem másképp, sem jól megoldani nem lehetett. A német történelem csak „ilyen” Bismarckot adhatott a német nemzetnek — és Európának is. Ami utána jött, azt is együtt hozták létre és együtt kínlódták meg.

Egészen természetes, hogy Bismarck teljes életművét ily rövid ismertetés keretében összefoglalni képtelenség. Ezért igen szűk életrajzi jellemzése mellett főképpen az egységes német állam megalakítására vonatkozó külpolitikai tevékenységének vázlatát próbáltuk adni. Ebből következik, hogy belpolitikai intézkedéseit kénytelenek voltunk mellőzni, mert ha csak a két legfontosabb területet akartuk néhány vonással felrajzolni: Bismarck viszonyát a német munkásmozgalomhoz és az úgynevezett „kulturharcot”, akkor is olyan összefüggéseket kellett volna azok érthetővé tételére előadni, amelyek szétfeszítették volna e kis kötet kereteit. Bismarck osztályszemlélete külpolitikájából kiviláglik.

A Bismarckra vonatkozó, ma már alig áttekinthető irodalomból a következőkre kívánjuk felhívni a figyelmet:

Átfogó s minden kérdésre egyaránt kiterjedő modern életrajz *E. Eyck*: Bismarck. Zürich 1941. E háromkötetes munka Bismarck nagy történeti művének elemzése során a mai történész kritikai szempontjait messzemenően érvényesíti. Nem idealizálja a személyiségét, hanem emberi hibáit éppúgy ábrázolja, mint politikai és történelmi balfogásait.

Bismarck életrajza természetesen nem ábrázolható egyfelől a Gedanken und Erinnerungen. című memoárjának ismerete nélkül. Kiadásra került Stuttgart—Berlin 1915. A műnek azóta számtalan kiadása jelent meg. Már Eyck is felhívja a figyelmet arra, hogy e háromkötetes írás rendkívüli szubjektivitása miatt eredeti forrásként nem használható, mert Bismarck lemondása, tehát 1890 márciusa után keletkezett, és tele volt a szerző sértődött hangulatának megnyilatkozásaival.

Bismarck politikai pályájának szinte teljes ívét fogják be a kortársi megfigyelők érdeklődésének részletességével Marx és Engels művei. Ezúttal pedig nem is a megfigyelés és az elemzés

természetes „marxista” jellegére hívnánk fel a figyelmet, hanem arra, hogy ezekben az egykorú cikkekben és tanulmányokban Bismarck kül- és belpolitikai intézkedései szerinti azonnali elemzésben és bírálatban részesültek, ezek nélkül pedig a német és az egyetemes történelem korabeli folyamatai és mozzanatai érthetetlenek maradnának. Különösen a következő, eléggé ritkán említett munkákra kell felhívni a figyelmet *Engels F.*: Az erőszak és gazdaság szerepe a német egység megteremtésében. Budapest 1961.

Marx és Engels cikkei a különböző egykorú lapokban is sokféle szempontból megvilágítják a korszakot.

A német egység és általában a német kérdés megértéséhez igen nagy segítséget nyújt *K. Marx—F. Engels—V. I. Lenin—J. V. Stalin*: Zur deutschen Frage. (Háromkötetes gyűjteményes munka.) Berlin 1954.

A Bismarck-probléma megértéséhez fontos adatokat és szempontokat tartalmaznak az alábbi német művek:

Bismarck és a német munkásmozgalom viszonyának részletes elemzését adja *F. Mehring*: *Geschichte der deutschen Arbeitbewegung*. Stuttgart 1919. és *A. Bebel*: *Aus meinem Leben*. Berlin 1953. Fontosnak tekinthető *G. Ritter*: *Staatkunst und Kriegshandwerk*. München 1954. Bismarcknak és az Osztrák—Magyar Monarchia kapcsolatának történetét ismerteti *Wertheimer E.*: *Andrássy Gyula élete*. Budapest 1910. I—III. k. A kultúrharcra vonatkozik *R. Kiszling*: *Geschichte des Kulturkampfes*. Berlin 1911. Bismarck vallási szemléletére vonatkozóan megemlítjük *L. Muralt*: *Bismarcks Verantwortlichkeit*. Göttingen 1955.

Napjaink történészei közül különösen *G. Mann*: *Deutsche Geschichte des 19. und 20. Jahrhunderts* című, Hamburgban 1968-ban megjelent művével igyekszik bemutatni Bismarck korát. A rendkívül érdekes, olvasmányosnak is lebilincselő, stílusával is megragadó mű, a német történelem „önkritikus” vizsgálata. A munka megállapításaiival nem mindig lehet egyetérteni, de azzal a törekvéssel igen, hogy megkeresse az okait annak, mikor, hol tévesztett utat a német történelem.

TARTALOMJEGYZÉK

Németország útja a XIX. századhoz	5
Pályakezdés	22
Első lépések a porosz főhatalom felé	39
A porosz hatalom pillére: az új Ausztria	52
Német egység — porosz módra	64
A bismarcki diplomácia „modern” módszerei	76
A bismarcki német egység ellentmondásai	89
Bismarck szövetségi rendszere	94
Bismarck életműve egy évszázad távlatából	111
Irodalmi tájékoztató	145

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója

A szerkesztésért felelős: Szécsi Katalin

Műszaki szerkesztő: Helle Mária

AK 1093 k 7678 — Terjedelem: 2,38 (A/5) ív

Akadémiai Nyomda, Budapest

Felelős vezető: Bernát György

10, -